

SINT-PAULUSKERK

VOSSEM

Beschermd als monument en dorpsgezicht bij koninklijk besluit van 18 september 1981

BEHEERSPLAN

GEMEENTEBESTUUR TERVUREN
MARKT 7A
3080 TERVUREN

Vlaanderen
is erfgoed

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

STUDIO ROMA CVBA
ABDIJ VLIERBEEK 7
3010 KESSEL-LO

Copyright © STUDIO ROMA cvba

Gebruik van dit document valt onder de strikte beperkingen van het auteursrecht.
In het bijzonder wordt er gewezen op de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van resultaten uit dit document.

Alle foto's en tekeningen in onderhavig document zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door Studio Roma cvba.

Kessel-Lo, 1 maart 2019

BEHEERSPLAN

SINT-PAULUSKERK

VOSSEM

DORPSPLEIN Z.N., 3080 VOSSEM

Beschermd als monument en dorpsgezicht bij koninklijk besluit van 18 september 1981

1 maart 2019

Opdrachtgever

Gemeentebestuur Tervuren
Markt 7a
3080 Tervuren

Gebruiker

Kerkfabriek Sint-Paulus te Vossem
Dorpsplein 4
3080 Vossem

Subsidiërende Overheid

Agentschap Onroerend Erfgoed

Auteur

STUDIO ROMA CVBA
Abdij Vlierbeek 7
3010 Kessel-Lo

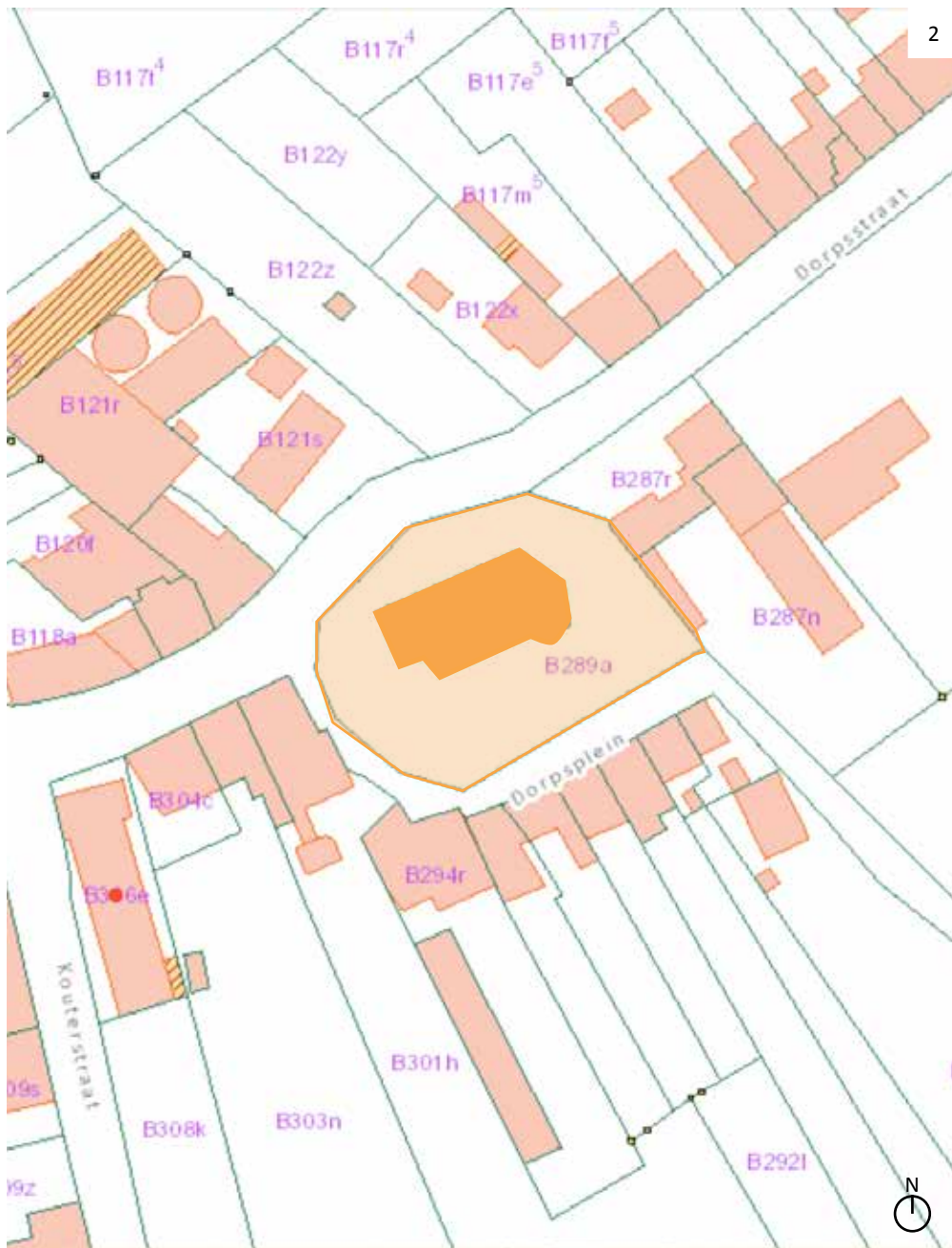
Sofie Beyen, ir. arch., ms in conservation
Sarah Vaelen, arch., ms in conservation
Isabeau Veelaert, ir. arch., ms in conservation

INHOUDSTAFEL

I. IDENTIFICATIE VAN HET ONROEREND ERFGOED	7	V. VISIE OP HET TOEKOMSTIG BEHEER	89
I.1 Identificatie en administratieve gegevens	9	V.1 Inleiding	90
I.2 Juridische context	9	V.3 Gebruik van de kerk	91
I.3 Fotografische voorstelling van de Sint-Pauluskerk	10	V.2 Visie op het toekomstig beheer	91
I.4 De Sint-Pauluskerk in zijn omgeving	13	V.4 Doelstellingen	92
I.5 Beschermingsstatuut	17	VI. BEHEERSMAATREGELEN EN -WERKZAAMHEDEN.....	97
II. BOUWHISTORISCHE NOTA	21	VI.2 Inleiding	98
II.1 Bouwfase 1, bouw van het schip omstreeks 1190	22	VI.1 Overzichtslijst beheersmaatregelen	98
II.2 Bouwfasen 2 en 3, bouw van de toren en het koor	24	VII. OPVOLGING, EVALUATIE EN BESLUIT	103
II.3 Laatmiddeleeuwse verbouwingen	26	VII.1 Opvolging en evaluatie	104
II.4 Verbouwingen in de late 17e- en vroege 18e eeuw	29	VII.2 Besluit	105
II.5 Aanpassing van kapconstructie middenbeuk (1781)	33	VIII. BIJLAGEN	107
II.6 Einde 19e eeuw	34	VIII.1 Overzicht toegevoegde bijlagen	108
II.7 Restauratie 1968-1975	35	VIII.2 Bronvermelding	109
II.8 Restauratie muurschilderingen 1994-1997	36		
II.9 Chronostatisch vlekkenplan	37		
III. INVENTARISSEN	39		
III.1 Bouwkundig inventaris	41		
III.2 Inventaris erfgoedelementen	52		
III.3 Diagnosenota	68		
IV. ERFGOEDWAARDEN.....	81		
IV.1 Erfgoedwaarden volgens de beschermingsbesluiten	82		
IV.2 Sint-Pauluskerk	82		
IV.3 Kerkhof	86		

I. IDENTIFICATIE VAN HET ONROEREND ERFGOED

2

3

- woongebied
- woongebied met culturele, historische en/of esthetische waarde
- Woonuitbreidingsgebied
- Natuurgebied

2. Kadasterplan [Kadaster online, geconsulteerd 5/02/'18]

3. Gewestplan [geopunt.be, geconsulteerd 5/02/'18]

- Sint-Pauluskerk
- Afbakening zone beheersplan: Sint-Pauluskerk, kerkhof en kerkhofmuur

I.1 Identificatie en administratieve gegevens

Adres

Dorpsplein z.n. te 3080 Vossem

Kadastrale gegevens

Tervuren, Afdeling 3 Vossem, sectie B, perceelnummers: 288 en 289a

Opdrachtgever en eigenaar

Gemeentebestuur Tervuren
Markt 7a te 3080 Tervuren

Contactpersonen: Guy Demuylder
Nancy De Temmerman

Gebruiker

Kerkfabriek
Dorpsplein 4 te 3080 Vossem

Contactpersonen: André Laes, voorzitter

Auteur beheersplan

STUDIO ROMA CVBA
Abdij Vlierbeek 7 te 3010 Kessel-Lo
016/49.80.50
info@studioroma.be

Contactpersonen: Ir. Arch. Sofie Beyen
Arch. Sarah Vaelen
Ir. Arch. Isabeau Veelaert

I.2 Juridische context

Gewestplan

Met de gewestplannen werd in de jaren 1970 heel België ingedeeld in ruimtelijke bestemmingen. Nu zijn de gewestplannen enkel nog van kracht op percelen waar geen bijzonder plan van aanleg of ruimtelijk uitvoeringsplan geldt. De site van de Sint-Pauluskerk is volgens het gewestplan (KB 28/12/1972) gelegen in woongebied met culturele, historische en/of esthetische waarde

Ruimtelijk uitvoeringsplan (RUP)

Niet bestaande

Bijzonder plan van aanleg (BPA)

Niet bestaande

I.3 Fotografische voorstelling van de Sint-Pauluskerk

- 4. Westzijde Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
- 5. Zicht op de noordoostelijke zijde Sint-Pauluskerk en ommuurd kerkhof [Grootaers J., 2014]
- 6. Zicht op de zuidoostelijke zijde Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
- 7. Grafmonument Jan-Baptiste Langrand [Grootaers J., 2014]
- 8. Noordelijke zijbeuk Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
- 9. Zicht op koor Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
- 10. Zuidelijke zijbeuk Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
- 11. Zicht op oksaal Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
- 12. Detail historische muurschilderingen in het koor van de Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]

8

9

10

11

12

- Autoweg
- Waterweg
- Dorpskern
- Romaanse kerk

14

15

16

13. Plan met schematisch overzicht Voervallei [Studio Roma, 2018]

14. Sint-Lambertuskerk te Leefdaal [Bakker J., 2012]

15. Sint-Veronakapel te Leefdaal [Janssens P., 2011]

16. Sint-Pieterskerk te Bertem [Studio Roma, 2018]

I.4 De Sint-Pauluskerk in zijn omgeving

De Voervallei en het beschermde dorpsgezicht

De Voervallei bevindt zich tussen Tervuren en Leuven en volgt het traject van de gelijknamige rivier 'de Voer'. Het is een groene zone tussen twee verstedelijkte gebieden: de stad Leuven en de gemeente Tervuren die de voorhoede vormt van het verstedelijkte gebied rond Brussel.

De Voervallei wordt langs twee zijden ingesloten door landbouwplateaus.

Om de vallei van Tervuren tot Leuven te doorkruisen zijn er twee belangrijke wegen. Voor het gemotoriseerd verkeer zorgt de gewestweg N3 voor de verbinding. Voetgangers en fietsers kunnen het wandelpad langs de Voer volgen. De vallei wordt doorkruist door twee belangrijke autosnelwegen: de E40 en de E314.

In de vallei bevinden zich verschillende kleinere dorpskernen, romaanse kerken en kapellen. Het dorp Vossem en de Sint-Pauluskerk zijn de laatste die men tegenkomt voor men in Tervuren aankomt.

De dorpskern van Vossem en de Voervallei op het grondgebied van Vossem en Tervuren zijn opgenomen als dorpsgezicht in het meest recente beschermingsbesluit van de Sint-Pauluskerk (18 september 1981).

18

19

20

Vossem

Het dorp Vossem is geen eenduidig geheel. Oorspronkelijk bestond het dorp uit een verzameling van grote hoeves met in het centrum de dorpskern met de Sint-Pauluskerk. Later is het grondgebied tussen de verschillende hoeves verkaveld*. Door de nieuwe lintbebouwing is de originele opbouw van het dorp niet meer duidelijk uit te maken. De huidige hoofdstructuur bestaat uit hoofdstraten met lintbebouwing die evenwijdig met de Voer lopen. Deze worden verbonden met dwarse straten. Aan één van deze dwarse straten, de Kouterstraat, is nog een complexe hoeve (fig. 18) aanwezig die deel uitmaakte van de oorspronkelijke structuur van Vossem.

Het dorpsplein met de Sint-Pauluskerk en het voormalig kerkhof is nog steeds het centrum van het dorp. Buiten de kerk zijn nog twee bewaarde 18e eeuwse dorpswoningen (fig. 19 en 20) aanwezig op het plein.

Achter het dorpsplein lopen de tuinen over in de lager gelegen groene zone rond de Voer. Buiten de grenzen van het dorp begint de landbouwzone.

17. Plan dorpscentrum Vossem [Google earth, geconsulteerd 18/04/'15]

18. Hof der 12 Apostelen [Inventaris Onroerend Erfgoed , geconsulteerd 4/09/'18]

19. Afspanning 'In de Posthoorn' [Inventaris Onroerend Erfgoed , geconsulteerd 4/09/'18]

20. Herberg In het Canon [Inventaris Onroerend Erfgoed , geconsulteerd 4/09/'18]

* KENNES H., Vossem, 2015. inventaris. onroerenderfgoed.be, geconsulteerd op 27 augustus 2018.

21. Plan beschermingszone dorpsgezicht, 18 september 1981 [Beschermingsbesluit, 1981]

I.5 Beschermingsstatuut

Beschermingsbesluit 1*:

Naam: Parochiekerk Sint-Paulus: Romaanse elementen en sacristie
Type: Monument
Besluit: N° 0142
Datum besluit: 8 februari 1946

Omschrijving:

Het eerste beschermingsbesluit aangaande de Sint-Pauluskerk te Vossem dateert uit 1946. In dit besluit worden enkel de Romaanse delen beschermd.

“Worden gerangschikt als monument [...], om reden van de artistieke, oudheidkundige en geschiedkundige waarde:

1° De gedeelten uit de Romaansche bouwperiode nl.:

- a) het metselwerk der torenmuren tot onder de bovenste verdieping;*
- b) het torentje, dat toegang verschaft tot den klokkentoren;*
- c) de zijmuren der zijbeuken tot onder het hooger opgetrokken gedeelte dezer muren;*
- d) de vierkante pilaren, welke de beuken van elkander scheiden, alsmede de twee rondbogen van het gewelfvak tegen den toren;*
- e) de twee zijmuren van het schip, met de thans voor het oog verborgen venster;*
- f) de gezamenlijke muren van het koor;*
- g) het aan het koor in den noordoostelijke hoek palende bijgebouw;*

2° De sacristie, van de Sint-Pauluskerk te Vossem [...]”

Beschermingsbesluit 2**:

Naam: Parochiekerk Sint-Paulus en dorpskom van Vossem met de Voervallei
Type: Monument en dorpsgezicht
Besluit: N° 1687
Datum besluit: 18 september 1981

Omschrijving:

Op figuur 21 is de beschermingszone van het tweede besluit te zien. In dit besluit wordt het geheel van de Sint-Pauluskerk (in oranje) beschermd als monument. De zone errond is het beschermde dorpsgezicht dat mee in het besluit is opgenomen.

*“Wordt beschermd als monument [...], om reden van de artistieke en historische waarde:
- de gehele Sint-Pauluskerk (uitbreiding van het koninklijk besluit 8 december 1946) [...]*

*Wordt beschermd als dorpsgezicht [...], om reden van de artistieke en historische waarde:
- de dorpskom van Vossem met de Voervallei, te Tervuren (Vossem)[...]”*

* MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS, Beschermingsbesluit Parochiekerk Sint-Paulus: Romaanse elementen en sacristie, Brussel, 8 februari 1946.

** MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING EN NEDERLANDSE CULTUUR, Beschermingsbesluit Parochiekerk Sint-Paulus en dorpskom van Vossem met de Voervallei, 18 september 1981.

Verslag bescherming 6 augustus 1981 door K.C.M.L*:

Beschrijving

Vossem is gekenmerkt door excentrische bebouwing die zich hoofdzakelijk situeert langsheen de Slis-, Molen-, Lindeberg-, Dorps-, en Hondbergenstraat.

De ontwikkeling van het dorp dient in nauwe relatie gebracht te worden met de loop van de Voer. De afbakening van het te beschermen gebied omvat de oude kern rond de reeds deels geklasseerde St.-Pauluskerk, die samen met het omgevende ommuurde kerkhof, er het meest waardevolle komponent van uitmaakt. De kerk begrenst het zicht in de Gemeenteplaats aan de westelijke kant, met op de achtergrond de bomen in de tuin van het aanpalende herenhuis. Deze reikt tot aan de Voer; de daarachterliggende tuin van de pastorie eveneens. Zij vormen een integrerend deel van de Voervallei, die het determinerend landschappelijk komponent is van dit dorpsgezicht. Vandaar dat het allemaal binnen de afbakening werd opgenomen. De overbegroeiing van populieren vormt als het ware een doorzichtig scherm ten zuiden van de dorpskern.

Tevens werd de configuratie van het stratennet in hoge mate bepaald door het verloop van de Voer; de hoofdstraten lopen er evenwijdig mee. Ook door het hoogteverschil van de hellingen die de Voervallei vormen, wordt het dorpsgezicht nog aantrekkelijker. Vandaar dat men vanop de Gemeenteplaats een zicht krijgt op het lager liggend dakenspel van de huizen aan de gekasseide weg die de kromming van de kerkhofmuur volgt en zo naar de Voer afdaalt. Verder dient vermeld dat een komplekse hoeve (XVIII-d) in het te beschermen dorpsgezicht werd opgenomen. Ze is gelegen aan het einde van de Kouter en aan het begin van de Lindebergstraat, dus in visuele relatie met de dorpskern. De merkwaardige oorspronkelijke voorgevel bevindt zich echter aan de zuidkant, waartoe men zich een toegang verschaft doorheen een hoge tuinmuur. Boven de rondboogingangsdeur (met zandstenen oplijsting en vlakke druiplijst) bevindt zich een gevelsteen met het jaarwerk 1761. Nadat het gebouw in oostelijke richting werd uitgebreid en nadat er later nog stallen en schuren aan de noordkant (Lindebergstraat) werden opgetrokken, veranderde vermoedelijk de oorspronkelijke functie van het gebouw.

Voorgesteld advies

De dorpskom van Vossem met Voervallei wordt beschermd als dorpsgezicht omwille van de artistieke en historische waarde, als groepering van meerdere monumenten met hun omgevende bestanddelen, meer bepaald de Voervallei, de erbij aansluitende tuinen, het ommuurde kerkhof en de bebouwing langs de dorpsstraat.

De St.-Pauluskerk wordt in zijn geheel beschermd als monument (uitbreiding K.B. 8.2.1946, dat expliciet alleen de Romaanse delen beschermt) omwille van de artistieke en historische waarde, meer bepaald de westertoren met traptoren, daterend uit de XIIe-eeuw, met een gewelf in overgangsstijl en recentere verbouwingen bovenaan, een barokportaal van 1699 en een noorderzijbouw van de XVIIIe-eeuw, het schip met Romaanse kern in de middenbeuk maar voorzien van een barokgewelf, en verhoogde zijbeuken; een koor uit het begin van de XVIII-eeuw voorzien van een 1695 gedateerd gewelf; de noordersacristie met tongewelf uit de XIIIe-eeuw en de zuidersacristie uit het einde van de XVIIIe-eeuw; het interieur met bewaarde muurschilderingen in het koor en o.a. barokschilderijen en -meubilair en een noorderaltaar van 1640.

* K.C.M.L., Verslag St.-Pauluskerk (monument) met dorpskern en Voervallei (dorpsgezicht), 6 augustus 1981.

22. Zicht vanuit de Dorpsstraat, 1891 [KIK-IRPA]

II. BOUWHISTORISCHE NOTA

De volgende bouwhistorische nota omvat een korte samenvatting van het bouwhistorisch rapport* opgesteld door Jan Van der Hoeve in opdracht van Johan Grootaers.

* VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, deelrapport 4 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, Utrecht, 2014.

II.1 Bouwfase 1, bouw van het schip omstreeks 1190

Het oudste deel van de huidige Sint-Pauluskerk is het driebeukig schip in vijf traveeën, oorspronkelijk bestaande uit een hoge middenbeuk en twee lagere zijbeuken. De gevels waren opgetrokken uit Lediaanse kalkzandsteen uit de regio Brussel. Over het koor zijn geen gegevens beschikbaar. In eerste instantie had de kerk nog geen toren. Op figuur 23 is het oudste deel van de kerk in rood op het huidige plan getekend.

De zijbeuken waren lager dan tegenwoordig, zo valt op te maken uit de horizontale bouwnaden in de zijgevels en de schuine bouwnaden in de oost- en westgevel van de zuidbeuk.

Op figuur 24 is de noordgevel te zien. Een horizontale bouwnaad markeert het laat-12e-eeuwse metselwerk in Lediaanse kalkzandsteen. De indeling bestond uit een deur (midden, gereconstrueerd omstreeks 1970), geflankeerd door twee keer twee hooggeplaatste rondboogvenstertjes. Hiervan zijn sporen aanwezig (1 en 2), een nis (3) en een gereconstrueerde vensteropening met glas-inlood (4). Venster 1 vertoont bovendien sporen van een latere verbouwing.

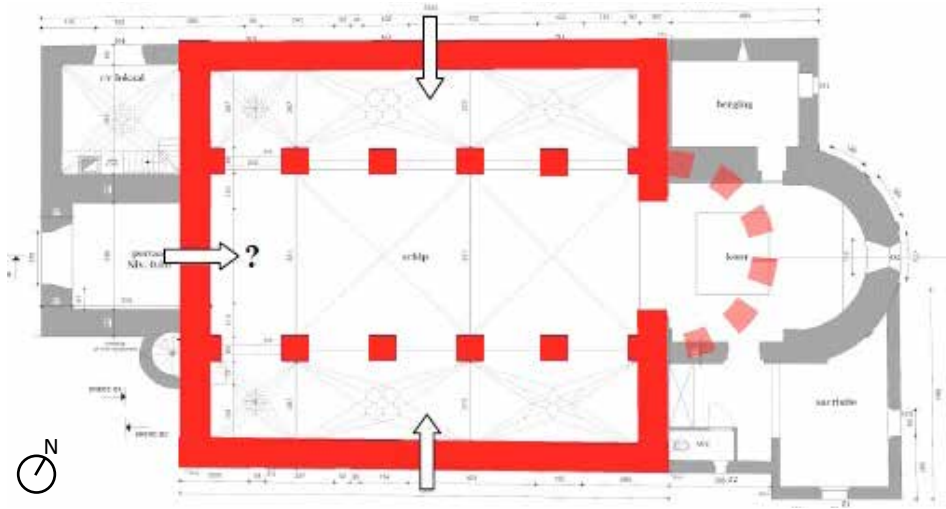
De zuidgevel (figuur 25) had een gelijkaardige opbouw. De oorspronkelijke deur moet hier zijn vergroot en voorzien van een rond bovenlicht.

De middenbeuk heeft een eikenhouten sporenkap die, gelet op de opzet, vorm, detaillering en maatvoering, origineel is. De dendrochronologische datering van circa 1190 bevestigt dit vermoeden.

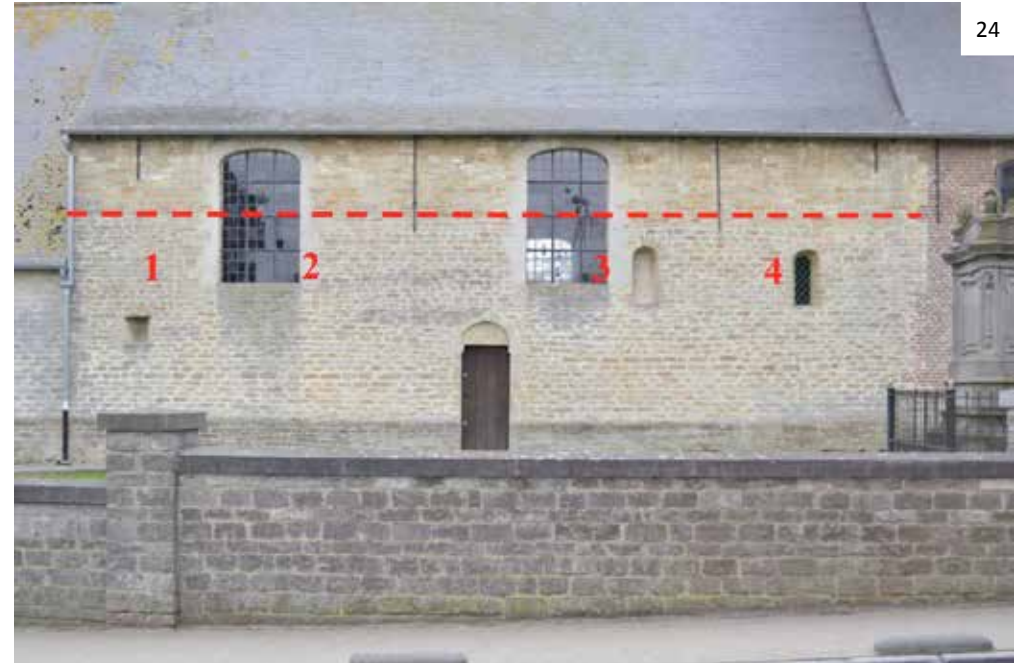
Inwendig was de driebeukige opzet van het schip duidelijk herkenbaar. De middenbeuk was verbonden met de zijbeuken door middel van boogstellingen met vijf gelijke rondboogopeningen. Aan weerszijden is slechts één oorspronkelijke rondboogopening behouden, namelijk ter hoogte van het oksaal. De andere rondbogen zijn (in de 18e eeuw) twee aan twee gekoppeld tot brede, hoge rondboogopeningen. De kolommen tussen deze oorspronkelijke, smalle rondboogopeningen waren min of meer vierkant, voorzien van plinten en impostlijsten. Deze zijn in hun vermoedelijk oorspronkelijke opzet herkenbaar in de kerk, aangezien ze omstreeks 1970 zijn ontleend. Alle binnenwanden waren oorspronkelijk gepleisterd en voorzien van kalkwitsel.

In de romaanse periode had het middenschip nog geen gewelven, deze stammen pas uit circa 1715. Het lijkt het meest waarschijnlijk dat er een vlakke plafondbetimmering aanwezig was onder de balken.

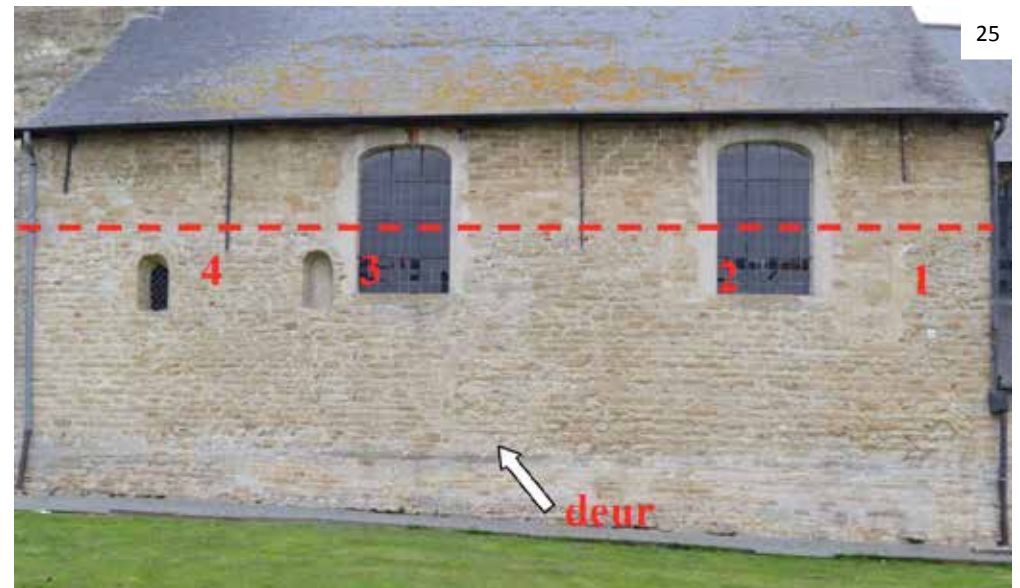
23

24

25

23. Grondplan van het oudste deel van de kerk [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 24. Noordgevel met aanduiding opbouw fase 1 [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 25. Zuidgevel met aanduiding opbouw fase 1 [VAN DER HOEVE J.: 2014]

In de bouwfasen 2 en 3 (13e eeuw) zijn een toren en een waarschijnlijk groter koor gerealiseerd. De volgorde van deze fasen (eventueel tegelijkertijd) is niet geweten.

De westtoren

Tegen de westzijde van het schip is een vierkante (klokken)toren aangebouwd, die in zijn oorspronkelijke vorm slechts weinig hoger was dan het middenschip. De gevels zijn opgetrokken uit witte Lediaanse kalkzandsteen.

De beëindiging is onbekend, maar een laag tentdak ligt het meest voor de hand. Er zijn geen gegevens over de oorspronkelijke deuren en raamopeningen, mede omdat de top van de toren vernieuwd is in de late middeleeuwen. Ook na de laatmiddeleeuwse vernieuwing van de torenbeëindiging was er waarschijnlijk nog sprake van een tentdak.

Mogelijk had de toren van meet af aan een toegang in de westgevel, precies op dezelfde plaats als de huidige ingang (1699). Deze ingang moet in dat geval smaller zijn geweest dan de huidige ingang. Ten aanzien van het venster boven de ingang bestaat eenzelfde onzekerheid. In huidige vorm dateert dit venster waarschijnlijk uit 1699. Ook hier kan sprake zijn van een iets kleinere voorganger. In de zuidelijke hoek tussen het schip en de toren is een ronde traptoren met een stenen spits geplaatst, geheel opgetrokken uit Lediaanse kalkzandsteen.

Op figuur 26 is de vermoedelijk oorspronkelijke indeling van de toren getekend.

Ruimte 1 is een hoge torenhal, oorspronkelijk ongetwijfeld voorzien van een houten balklaag. Het gewelf is van jongere datum, waarschijnlijk 15e eeuw. Het vloerniveau van de eerste torenzolder is vermoedelijk niet of nauwelijks gewijzigd bij aanleg van het gewelf, aangezien hier de trap uit de spiltrap aanlandt.

Ruimte 2 is de eerste zolder van de toren, de latere uurwerkzolder. De oorspronkelijke functie is niet bekend.

Ruimte 3 is de oude klokkenzolder. Dit deel van de toren is vernieuwd in de late middeleeuwen. Ruimte 4, onder het originele dak, is verwijderd. Op deze hoogte hangen de klokken van de huidige toren.

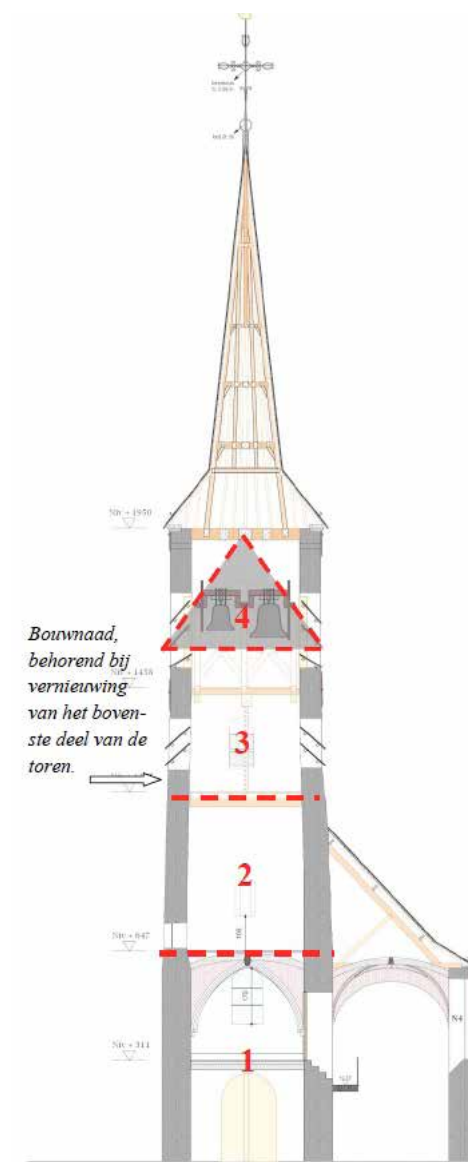
Het koor

De gevels van het koor zijn opgetrokken uit dezelfde Lediaanse kalkzandsteen als het schip. Er zijn sporen van drie rondboogvensters, twee in het koor en één in de oostzijde van de apsis. Het oostelijke venster is later in de middeleeuwen vergroot, zo blijkt uit de doorsnijing van de romaanse en gotische decoratieve schilderingen in het interieur. Ook de rollaag van het venster lijkt van jongere datum dan het omliggende werk.

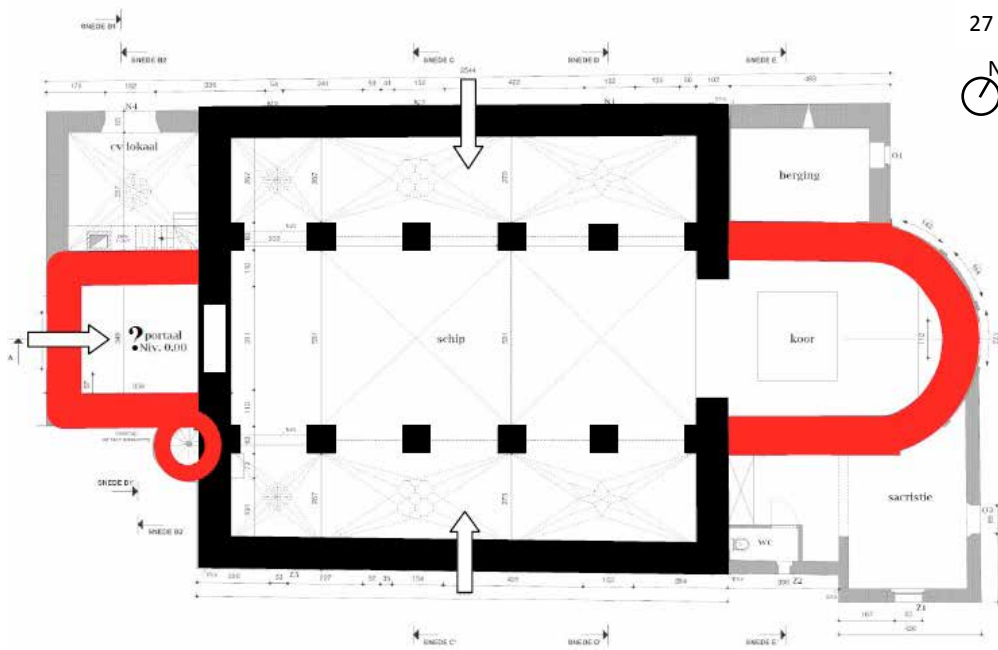
Op figuur 29 is de contour van de oorspronkelijke doorgang tussen schip en het vroege 13e-eeuwse koor getekend. Het schip had toen nog een vlak houten plafond, zodat boven de boog een groot

muurvlak zichtbaar was. Dat was vaak de plek van een decoratieve beschildering.

Hoewel het koor uitwendig bijna dezelfde hoogte had als het schip, was dat inwendig zeker niet het geval. Het koor was aanzienlijk lager dan het middenschip, vanwege de stenen gewelven onder de kapconstructie. Het koor had een kruisgewelf, waarvan de aanzetten nog herkenbaar zijn aan weerszijden van de scheiboog tussen koor en schip. Het beloop van dit lage gewelf is bovendien herkenbaar op de noordwand, omdat daar het oude pleisterwerk aanwezig en in het zicht gebracht is. Op dit pleisterwerk zijn de restanten van decoratieve beschilderingen te herkennen, waarvan de oudste waarschijnlijk uit de bouwtijd van koor en apsis dateren. De aansluitende apsis had een half koepelgewelf, een zogenaamde concha ('schelp'). Dit halve koepelgewelf sloot waarschijnlijk via een gordelboog aan op het kruis-ribgewelf van het koor. Dat althans verklaart de 'smalle zone' zonder oud pleisterwerk.

26. Vermoedelijke indeling oorspronkelijke toren [VAN DER HOEVE J.: 2014]

27

28

29

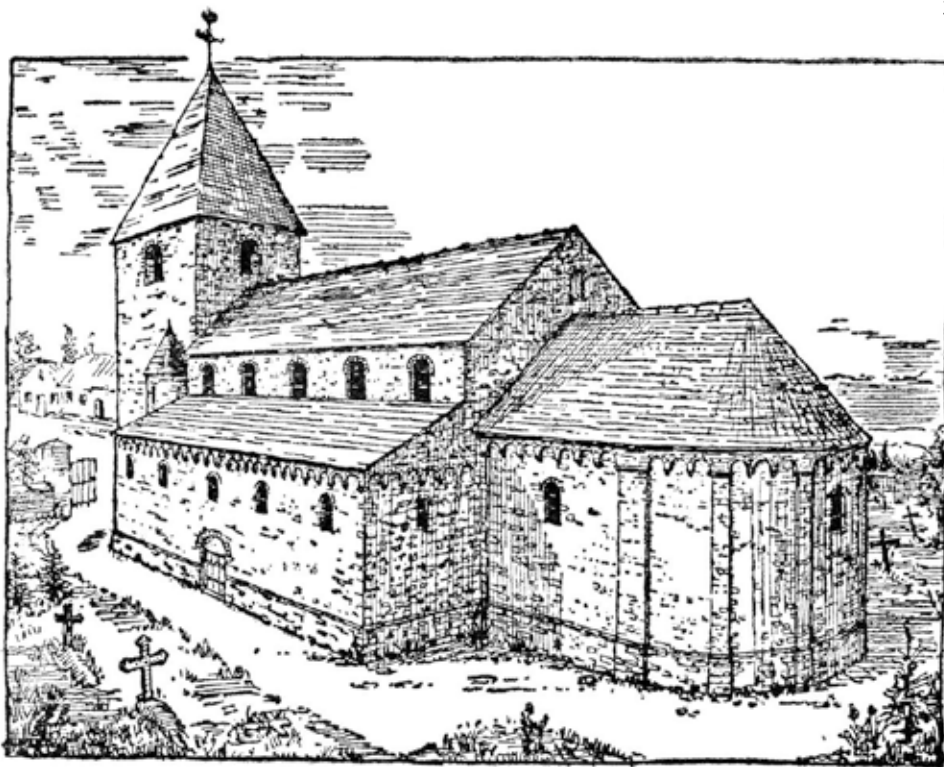
30

27. Grondplan fase 2 en 3 [VAN DER HOEVE J.: 2014]

28. Aanduiding vorm oorspronkelijke toren [VAN DER HOEVE J.: 2014]

29. Contour oorspronkelijke overgang tussen schip en 13e-eeuws koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]

30. Aanduiding originele gewelven koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]

31. Reconstructietekening van de kerk na de voltooiing van toren en koor in de 13e eeuw [LEMAIRE: 1952]

II.3 Laatmiddeleeuwse verbouwingen

In de (late) middeleeuwen (14e - 15e eeuw) hebben enkele aanpassingen plaatsgevonden. De belangrijkste hiervan was ongetwijfeld de toevoeging van een sacristie aan de noordzijde of 'oude sacristie'. De gevels van de sacristie zijn in dezelfde steen gebouwd als de rest van de kerk, Lediaanse kalkzandsteen.

Inwendig heeft de oude sacristie een tongewelf. In de oostgevel bevindt zich een nis met een keperboog, voorzien van een enkelvoudige uitloop. Dit was een piscina. De ruimte is vanuit het koor toegankelijk via een doorgang met een eikenhouten strokendeur, bestaande uit verticale delen met aan weerszijden ijzeren banden. De deuren zijn met korte gehengen afgehangen aan duimen. Opmerkelijk zijn de reeksen nagels aan de zijde van het koor. Deze deur dateert uit de middeleeuwen (14e of 15e eeuw).

De interieurafwerking van het koor is gemoderniseerd in de late middeleeuwen, vermoedelijk rond 1300. In deze periode moeten de decoratieve beschilderingen op de wanden van het koor en de apsis zijn vernieuwd en aangevuld in gotische stijl, waarbij onder andere de figuren op de noord- en zuidwand zijn toegevoegd. Ook de piscina in de apsis van het koor dateert uit de late middeleeuwen, vermoedelijk uit de 15e eeuw.

32

33

34

35

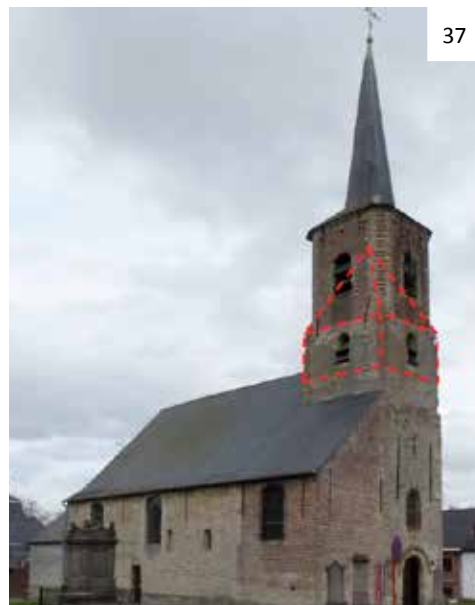

36

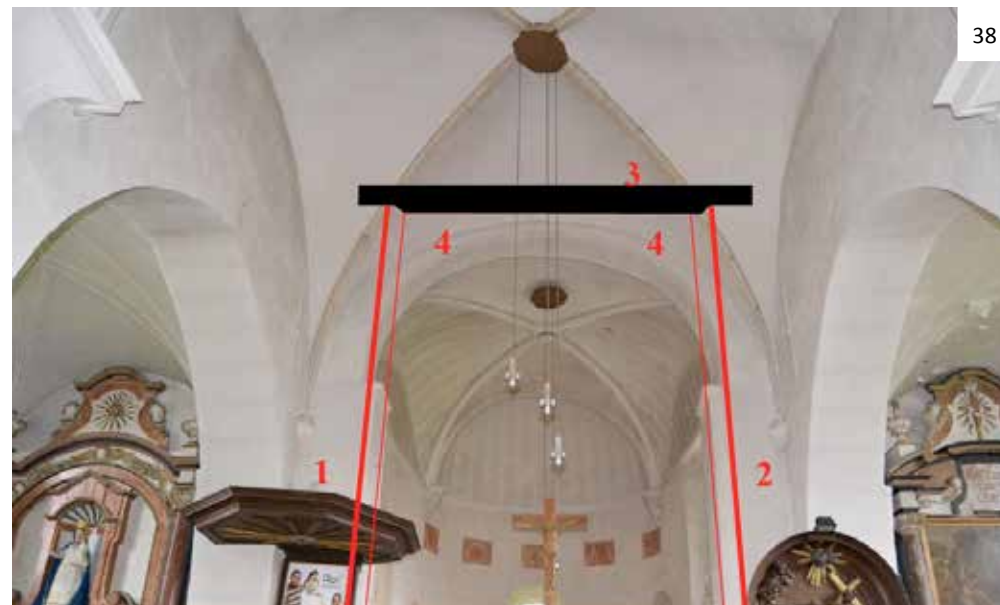
32. Overzicht kerk met aanbouw met lessenaarsdak, de 'oude sacristie' [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 33. Zicht strokendeur vanuit sacristie [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 34. Zicht strokendeur vanuit koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 35. Piscina sacristie [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 36. Piscina koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]

Ook in de late middeleeuwen is een modernisering van het torenportaal uitgevoerd door het aanbrengen van een stenen kruisribgewelf. Dit gewelf vervangt vermoedelijk een eenvoudig houten plafond.

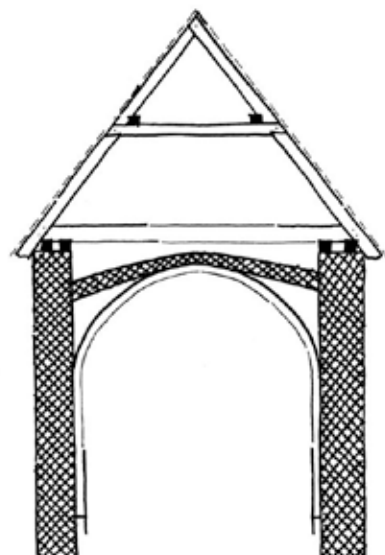
Verschillen in de afwerking en verwerking van het geveleppervlak doen vermoeden dat de top van de toren is vernieuwd. De galmgaten zijn uitgevoerd als rondbogen. Op basis van de relatieve chronologie lijkt een datering in de late middeleeuwen het meest waarschijnlijk.

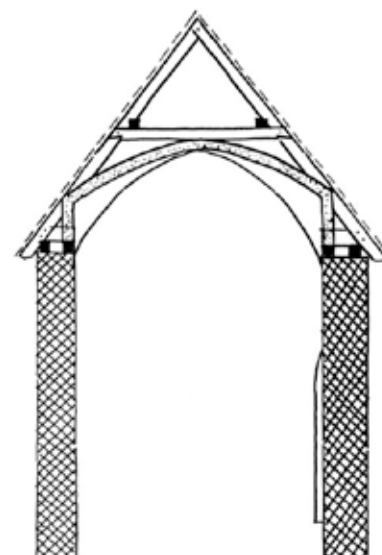
37

38

39

40

37. Vernieuwde top met rondboogvormige galmgaten uit de late middeleeuwen [VAN DER HOEVE J.: 2014]

38. Verhoogde triomfboog [VAN DER HOEVE J.: 2014]

39. Schematische weergave 13e-eeuwse stenen gewelf in koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]

40. Schematische weergave laat-17e-eeuwse houten gewelf met stucwerk [VAN DER HOEVE J.: 2014]

II.4 Verbouwingen in de late 17e- en vroege 18e eeuw

In de late 17e eeuw en vroege 18e eeuw is het kerkgebouw van Vossem stapsgewijs geheel gemoderniseerd. Een belangrijke rol hierbij speelde Maximiliaan Snel, die hier pastoor was tussen 1687 en 1721.

Vernieuwing van het gewelf in het koor en de triomfboog (1695)

De eerste stap was een ingrijpende modernisering van het koor. Door verhoging van de gewelven in het koor en vergroting van de scheibooag tussen schip en koor werden het middenschip en koor tot een meer samenhangende ruimte verbouwd. Na sloop van de lage stenen gewelven van koor en apsis, werd een houten gewelf met stucwerk aangebracht. Dit nieuwe gewelf werd ingewerkt in de kapconstructie, waartoe onder meer de oude trekbalen zijn afgezaagd. Evenals het oude gewelf, bestaat het nieuwe gewelf uit een kruisribgewelf (koor) en een half koepelgewelf (apsis).

Gelijktijdig is de lage triomfboog (rondboogdoorgang) tussen schip en koor aanzienlijk verhoogd (figuur 38). Hierbij heeft men eerst een hoge rechthoekige doorgang in de oostgevel van de middenbeuk uitgehakt. Er bleven alleen twee penanten staan (1 en 2). Deze hoge rechthoekige doorgang kreeg aan de bovenzijde een houten latei (3), die iets doorsteekt ten opzichte van de kap van het koor. De opleggingen van de latei zijn in de buitengevel herkenbaar. Onder deze latei is een nieuw hoge triomfboog (4) gemetseld.

Vermoedelijk bleef de geveltop van het middenschip in eerste instantie behouden. Deze (dikke) geveltop had echter veel steun verloren

door de 'gewaagde' verbouwingen van het onderliggende werk. Ongeveer 85 jaar later was een grondige verbouwing nodig, waarbij de oude geveltop vervangen werd door een veel dunner exemplaar.

Vermoedelijk kreeg het koor in deze periode ook een groot 'barokvenster' in de zuidgevel (1695). Immers, pas na aanbrengen van het nieuwe gewelf was er voldoende plaats voor dit grote venster.

De interieurafwerking werd gemoderniseerd, waarbij de decoratieve schilderijen uit de romaanse en gotische periode verdwenen onder nieuwe stuc- en kalklagen. Op het vernieuwde stucwerk werden nieuwe schilderijen aangebracht in barokstijl, die omstreeks 1970 zijn vrijgelegd en in 1994 bij restauratie zijn verwijderd.

Vernieuwing/aanbrengen toegang in toren (1699)

In 1699 kreeg de toren een nieuwe ingang (figuur 42), een brede rondboogvormige deuropening met een tweedelige deur. Deze deur heeft een gedecoreerde middennaald, versierd met onder andere een beeld van Sint-Paulus en een bisschoppelijk wapen. De console onder Sint-Paulus draagt het jaartal 1699 (figuur 43). Ook het venster boven de deur stamt uit deze periode.

41

42

43

41. Barokvenster zuidgevel [VAN DER HOEVE J.: 2014]

42. Rondboogvormige deuropening [VAN DER HOEVE J.: 2014]

43. Detail gedecoreerde middennaald [VAN DER HOEVE J.: 2014]

Verhoging zijbeuken, aanbrengen van gewelven (1715)

Omstreeks 1715 kreeg het schip een nieuw opzet, waarbij de oorspronkelijke driebeukige basiliek met lichtbeuk werd gewijzigd in een driebeukige pseudobasiliek. Middenbeuk en zijbeuken werden onderling verbonden door grote doorgangen.

Met de verbouwing van circa 1715 zijn de beide zijbeuken verhoogd en voorzien van nieuwe lessenaarsdaken, die in één lijn aansluiten op het (laat 12e-eeuwse) zadeldak van de middenbeuk van het schip.

Het interieur ondervond grondige wijzigingen. De middenbeuk en (verhoogde) zijbeuken zijn meer met elkaar verbonden door vergroting van de openingen tussen deze ruimten. Oorspronkelijk bestond de koppeling aan weerszijden uit vijf kleine rondboogopeningen. Twee aan twee zijn deze rondboogopeningen gekoppeld tot brede, hoge rondboogopeningen. Aan weerszijden bleef slechts één kleine rondboogopening over, vermoedelijk sedert de 18e eeuw afgedekt door een balkon of oksaal voor een orgel.

Zowel de middenbeuk als de zijbeuken kregen stenen gewelven. In de middenbeuk is sprake van kruisribgewelven tussen gordelbogen. Aan de westzijde is sprake van een half kruisgewelf, waarvan de ribben aansluiten op een halfronde opening in de kruin. De ribben zijn uitgevoerd in natuursteen, de gewelfvelden zijn vlak gepleisterd. Vooralsnog zijn er geen aanwijzingen voor een geschilderde decoratie. Ook de gordelbogen zijn voorzien van stucwerk, verdeeld in cassetten met decoraties in de vorm

van onder andere bloemen en bladwerk. Op één van de gordelbogen is verder het jaartal 1715 te lezen. In de middenbeuk zijn de gewelven pal onder de oude balklaag van de kapconstructie aangebracht, waarmee de ruimte verlaagd werd en de romaanse vensters in de voormalige lichtbeuk aan het zicht zijn onttrokken. Deze hadden hun functie verloren bij de verhoging van de daken van de zijbeuken.

De verhoogde zijbeuken kregen gewelven, weliswaar lager dan in het middenschip maar wel hoger dan het oude plafond. Hier is sprake van kruisgraatgewelven tussen gordelbogen. De gewelven zijn versierd met verschillende lijnpatronen, de gordelbogen met cassetten. De kleine rondboogvensters in de zijgevels werden vervangen door veel grotere barokke segmentboogvensters, twee per zijbeuk. De nieuwe vensters zijn met glas-in-lood ingevuld. Verder zijn beide deuren in de zijgevels dichtgezet. Er was immers al sedert 1699 een nieuwe hoofdtoegang in de westgevel.

De wanden van de vernieuwde kerkzaal zijn gepleisterd en wit geschilderd, net zoals de gewelven. Er zijn geen aanwijzingen voor een decoratieve afwerking. Op de vloer liggen twee soorten natuurstenen tegels in een sierpatroon.

Verhoging van de toren (voor 1719)

In het begin van de 18e eeuw is de toren verhoogd met één geleding en voorzien van een overhoeks ingesnoerde naaldspits. De gevels van de nieuwe geleding kenmerken zich door de overhoekse afschuiningen en toepassing van baksteen met hoekkettingen in Lediaanse kalkzandsteen. Ook de neggen van de vier galmgaten en de steigergaten zijn afgezet met deze natuursteen.

Met de verhoging van de toren bestond hij uit een overwelfde torenhal en drie zolders, waarvan de twee bovenste in gebruik waren als uurwerken klokkensolder. De twee houten vloeren in de toren lijken te zijn vernieuwd in de 18e eeuw. Er is sprake van samengestelde balklagen, waarvan enkele moer- en strijk balken van eikenhout zijn. Het merendeel van de kinderbinten en vloerdelen is van naaldhout (vervallen in de late 19e of 20e eeuw). De eikenhouten klokkenstoel dateert waarschijnlijk uit de vroege 18e eeuw. De torenklokken dateren uit 1635 en 1955*. De torenspits bestaat uit een stapeling van eikenhouten stergebinten, waarop sporen van leibeschoot. Ook deze constructie heeft een 18e-eeuwse karakteristiek.

* EVERAERT L., In: brochure De Sint-Pauluskerk van Vosseme, Heemkundige Kring Tervuren, 1991, p.60-61.

44

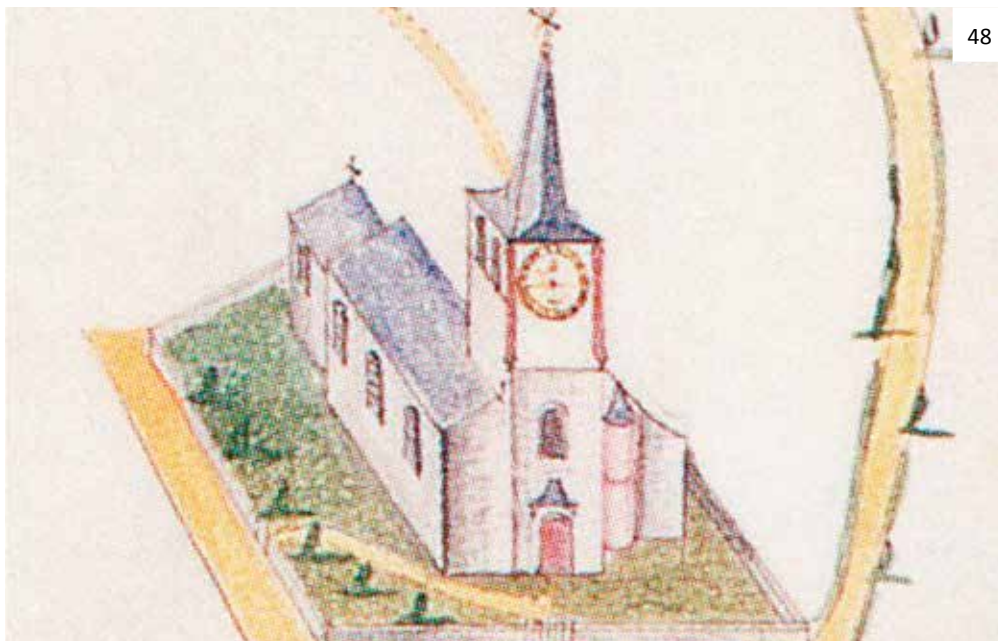
45

46

47

48

44. Overzicht kerkship in zijn 18e-eeuwse vorm [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 45. Hoge scheiboog tussen midden- en zijbeuk [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 46. Verhoging van de toren [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 47. Noordelijke zijkapel [VAN DER HOEVE J.: 2014]
 48. Detail uit het Kaartboek van de Abdij ter Kameren (1719) [LAURENT R.: 1996]

Noordelijke zijkapel (voor 1719)

Tegen de noordgevel van de toren staat een zijkapel, gevat onder een zelfstandig lessenaarsdak. Dit lessenaarsdak ligt nagenoeg in één lijn met het dak van de noordelijke zijbeuk (circa 1715).

De aanbouw wordt algemeen gedateerd in de late 18e eeuw. Dat is onjuist, want hij staat al afgebeeld in het kaartboek van de Abdij van Ter Kameren uit de periode 1716-1729 (opmeting van goederen onder Vossem, 1719). Daarom is meer aannemelijk dat de kapel omstreeks 1715 tot stand is gekomen. Bouwsporen in de westgevel van de noordelijke zijbeuk wijzen op een (klein) faseverschil tussen de verhoging van de zijbeuk en de bouw van de noordelijke zijkapel. Bij de verhoging van de noordelijke zijkapel koos men nog voor Lediaanse kalkzandsteen, bij de bouw van de noordelijke zijkapel voor baksteen. Het bovenste deel van de westgevel van de noordelijke zijbeuk is vervangen in baksteen in verband met de aansluiting van de nieuwe kapel. Ook de onhandige doorgang tussen de kappen van de noordelijke zijbeuk en de noordelijke zijkapel wijst op een faseverschil. Een groot verschil in datering is niet waarschijnlijk, gelet op de detaillering van de gestucte afwerking van het gewelf in de zijkapel. Deze decoratie is sterk verwant met die in zijbeuken en middenschip (1715).

Inwendig is sprake van een tamelijk sobere ruimte, oorspronkelijk toegankelijk via een rondboogdoorgang. Deze doorgang is uitgehakt in de westgevel van de noordelijke zijbeuk. Recent is deze rondboogdoorgang dichtgezet. In deze dichtzetting bevindt zich een deur en een rooster voor een verwarmingsinstallatie (cv-lokaal). De ruimte heeft een bakstenen kruisgewelf, voorzien van een stucdecoratie in de vorm van kruisgraten met ineengevlochten (dubbele) cirkels. De wanden zijn gepleisterd en wit gekalkt.

Secondair is deze ruimte voorzien van een trapopgang naar het orgelbalkon (orgeloksaal). In de huidige uitvoering dateert de trap uit de 20e eeuw. De afwerking van deze ruimte geeft blijk van een (representatieve) functie in de kerk, wellicht een doopkapel.

Zuidelijke sacristie (omstreeks 1700 met oudere kern)

De zuidelijke sacristie wordt algemeen gedateerd in de late 18e eeuw. Daarbij wordt wel gewag gemaakt van een oudere aanbouw op die plaats.

De zuidelijke sacristie is samengesteld uit twee zelfstandige gebouwen. Het voornaamste onderdeel is het rechthoekige gebouw met een schilddak, haaks op het koor en de apsis. De plaats van de sacristie lijkt geheel afgestemd op het barokke koorvenster. Daarmee ligt een datering in of na 1695 voor de hand. Op basis van de gevelarchitectuur met een hoge plint van Lediaanse kalkzandsteen en baksteen met hoekkettingen en vensterneggen van Lediaanse kalkzandsteen komt een datering omstreeks 1700 of de eerste helft van de 18e eeuw in aanmerking, eerder dan de late 18e eeuw. De getraliede vensters hebben een 'barokke' vorm. Van belang is verder de datering van de sacristiekast door het KIK-IRPA in de tweede helft van de 17e eeuw.

Alles bij elkaar lijkt een datering van dit deel van het gebouw omstreeks 1700 of in de vroege 18e eeuw het meest waarschijnlijk.

Het tweede deel van het gebouw lijkt op eerste gezicht een soort tussenlid, een klein rechthoekig gebouw met een flauw lessenaarsdak. Het lessenaarsdak sluit pal aan onder het venster van 1695. Dit gebouw bevat tegenwoordig een voorruimte van de sacristie en een toilet, maar moet voorheen een belangrijkere functie hebben gehad. De buitengevel is namelijk geheel in Lediaanse kalkzandsteen opgetrokken, voorzien van een geprofileerde waterlijst met

dezelfde hoogte als de plint in de zuidgevel van de zijbeuk van het schip. Vlak daarboven is een uitloop van een piscina herkenbaar. Het kleine venster erboven is getralied. Dit gebouw zou in aanleg wel eens veel ouder kunnen zijn dan de 18e eeuw. Eerder komt een datering in de late middeleeuwen in aanmerking (14e of 15e eeuw). Vermoedelijk heeft het gebouw in de 18e eeuw een nieuwe kap gekregen, een lessenaarsdak dat aansluit onder het venster in de zuidgevel van het koor.

De interieurafwerking lijkt van betrekkelijk jonge datum, voornamelijk 20e eeuw. De vloer lijkt ouder, maar de onregelmatigheden in het tegelpatroon wijzen op aanpassingen.

49. Zuidelijke sacristie [VAN DER HOEVE J.: 2014]

II.5 Aanpassing van kapconstructie middenbeuk (1781)

In 2014 is een onderzoek van de kapconstructie uitgevoerd door het ingenieursbureau Norbert Provoost. Het verslag* hiervan verklaart waarom er een aanpassing diende te gebeuren aan de kapconstructie van de middenbeuk. Het verduidelijkt ook de huidige opbouw van de dakstructuur.

In de late 18e eeuw waren de middeleeuwse sporenparen (12e eeuw) sterk naar het oosten gezakt. Een sporenkap heeft maar een geringe sterkte in de lengterichting vanwege het ontbreken van windverbanden. Een veelvoorkomend verschijnsel bij de meeste sporenkappen is dat deze zich hierdoor na verloop van tijd zetten door de windbelasting. Dit verklaart waarom de kap schuingezakt is richting het oosten.

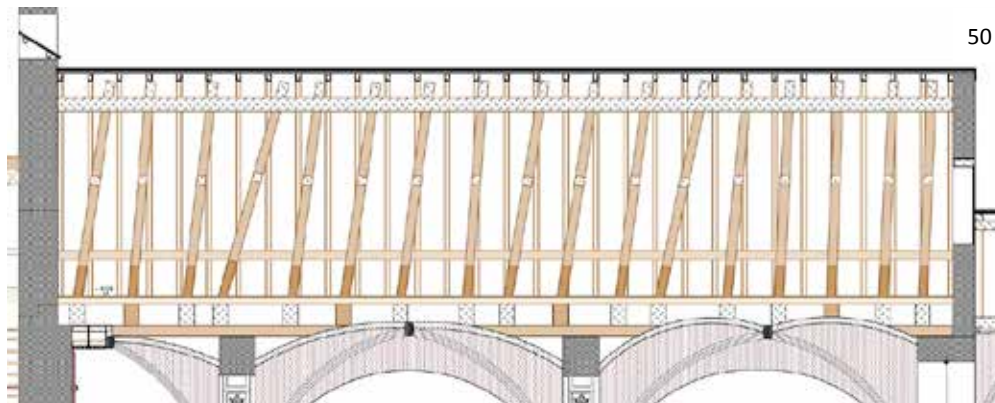
Bij het herstel van de kap in de late 18e eeuw heeft men de oude kapconstructie in zijn scheefstand gefixeerd. Aan de zuidkant werden op 2 hoogtes horizontale balken (fleringen) ingebracht: onder de knoop van het spantbeen met de standzoon en boven de hanenbalk. De horizontale balken bevinden zich in hetzelfde vlak als de sporen. Aan de noordkant is slechts op 1 hoogte een horizontale balk ingebracht. Deze is slechts weinig uitgespaard en rust grotendeels op de sporen waardoor het in een ander vlak komt te liggen. De balken bestaan uit meerdere stukken. Dit doet vermoeden dat men

het oude beschot (met dakbedekking) nog niet had verwijderd.

De nieuwe constructie is uitgevoerd in eikenhout. Op enkele plaatsen zijn dateringen en monogrammen herkenbaar, behorend bij deze vernieuwingsfase (fig. 51 en fig. 52).

Nadien (er is onduidelijkheid over wanneer dit gebeurd is: onmiddellijk na de plaatsing van de kepers of tijdens de restauratie van 1969-1970) zijn de dakdekking en een naaldhouten beschot verwijderd om nieuwe kepers tussen de oude sporen aan te brengen, verbonden met de gordingen en nokbalk door middel van houten toognagels.

Aan de zuidkant werden deze nieuwe kepers geplaatst tussen de originele sporensparanten in hetzelfde vlak, met telkens 1 keper tussen 2 spantbenen. De houten beplanking van het onderdak is dus zowel op de originele sporensparanten als op de nieuwe kepers bevestigd. Doordat bij de noordkant daarentegen de horizontale houten liggers bovenop (in plaats van tussen) de originele spantbenen werden geplaatst, liggen de bijgeplaatste kepers daar niet in hetzelfde vlak als de spantbenen en volgen ze dus ook niet de ritmiek van 1 bijkomende keper per spantbeen.

50

51

52

* WILLEMS A. en ROBEYST N. i.o.v. Ingenieursbureau Norbert Provoost bvba, Uitbreiding stabiliteitsonderzoek Sint-Pauluskerk Vossem - Kapspant dak, 7076-nota-002A, 24 november 2014.

50. Langsdoorsnede kapconstructie [VAN DER HOEVE J.: 2014]

51. Datering 1781 in gording [VAN DER HOEVE J.: 2014]

52. Datering 1781 in gording [VAN DER HOEVE J.: 2014]

II.6 Einde 19e eeuw

Tijdens de 19e eeuw zijn er geen grote verbouwingen gebeurd maar in het interieur zijn wel een aantal zaken aangepast.

Op de beeldbank van het KIK-IRPA te Brussel zijn enkele foto's uit 1944 te vinden, die getuigen van laat-19e-eeuwse of vroeg-20e-eeuwse decoratieve beschilderingen in het gehele interieur. Te oordelen naar deze foto's waren de wanden in die periode nog versierd met schijnblokken. Op diverse plaatsen zijn letters in deze schijnblokken herkenbaar, waaronder de lettercombinatie IHS (Ihesus/In Hoc Signo). Verder zijn er op pilasters en scheibogen banden met bladwerk en religieuze symbolen herkenbaar. De lijndecoraties op de gewelven in de zijbeuken waren aangezet in kleur of geflankeerd door decoraties (figuur 53).

In 1817 is de reeds aanwezige orgelkast uit 1722-1731 aangepast door Arnold Graindorge. Hij voegde elementen van het bestaande orgel samen met een tweedehands windlade van een ander orgel en vervaardigde zelf nieuwe mechanieken en het grootste deel van het pijpwerk. *

Op het detail van de atlas der buurtwegen uit 1844 is te zien dat de kerkhofmuur toen al de vorm van de huidige muur volgde (figuur 55).

* LEMMENS M., De familie Graindorge - Een studie over een eeuw Luikse orgelbouw (1771-1865), In: Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België - klasse der Schone Kunsten, 1985, jg. 47, nr. 39, p. 129-131.

op de foto uit 1891, genomen vanuit de dorpsstraat is te zien dat de kerk een witte afwerkingslaag had (figuur 54). Dit wordt bevestigd door waarnemingen van Monumentenwacht**. Johan Grootaers specificeert dat er historische afwerkingslagen te waarnemen zijn op de zuidelijke zijbeuk. In de onderzone zijn er gekalkte delen en in de bovenzone van de 18e eeuwse verbouwing is de gevel dun bepleisterd***.

De foto uit 1936, genomen vanuit dezelfde hoek als de foto uit 1891, schept een duidelijker beeld van de inhoud van het kerkhof. De graven waren destijds nog aanwezig (cf. infra sanering uitgevoerd rond 1980). Aan de noordzijde van de kerk stond een boom op het kerkhof (figuur 56). Deze is nu niet meer aanwezig. Boomsoort en datum van rooien zijn niet gekend.

** VAN DER AUWERA S. en SOMMERFELD R. iov Monumentenwacht, Inspectierapport 21530/2018/B - Sint-Pauluskerk, 11 september 2018.

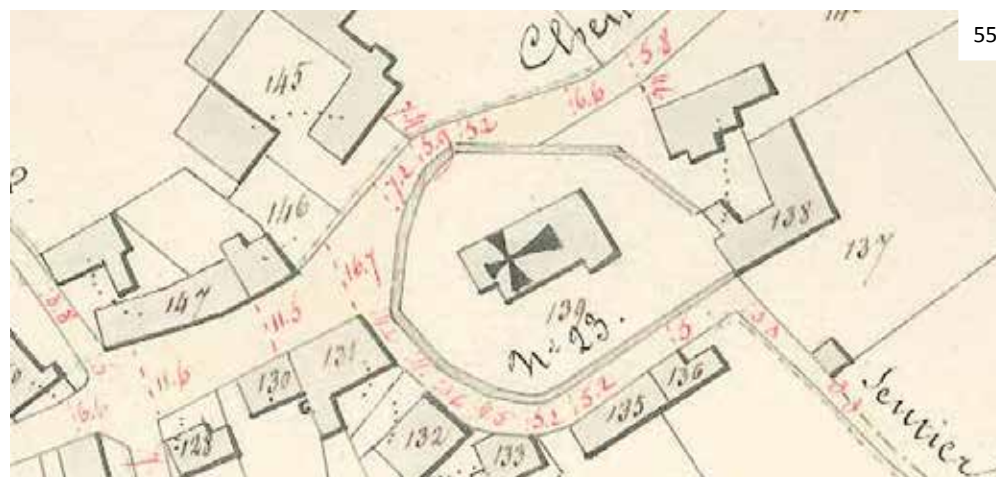
*** GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem vooronderzoeken, 27 juni 2014.

53

54

55

53. Detailzicht koorgewelf in 1944 [KIK-IRPA]

54. Zicht vanuit de Dorpsstraat, detail, 1891 [KIK-IRPA]

55. Detail Sint-Pauluskerk uit de Atlas der Buurtwegen, 1844 [GROOTAERS J.: 2014]

56. Postkaart uit 1936 van de Sint-Pauluskerk [DELCAMPE]

II.7 Restauratie 1968-1975

Bij de restauratie van het gebouw door R. Lemaire tussen 1967 en 1975 is gekozen voor een neutrale witte kleurafwerking. Wel werden de romaanse kolommen tussen middenschip en zijbeuken ontleisterd, inclusief de basementen en impostlijsten.

Niet alleen diverse 19e-eeuwse interieurstukken zijn bij deze restauratie verdwenen, ook de barokke 17e-eeuwse lambrisering in het koor en het hoofdaltaar. Bij de sloop van de lambrisering kwamen resten van oude muurschilderingen tevoorschijn. De vrijlegging geschiedde door studenten onder leiding van professor dr. J.K. Steppe en een restaurateur van het KIK, de heer Michel Savko. De restaurateur van het KIK stelde in zijn rapport schilderingen uit drie of vier perioden vast, namelijk uit de romaanse periode (kruisiging en banden), de gotische periode en één of twee schilderingen uit jongere perioden. In deze jongste perioden was het noordelijke venster al dichtgemetseld. De besluitvorming over de restauratie van de schilderingen liet lang op zich wachten. Intussen werd de kerk weer in gebruik genomen zonder duidelijke uitspraken over de afwerking van het koor. Herplaatsing van de lambriseringen en het altaar werden op die wijze feitelijk onmogelijk. In afwachting van een definitief besluit werd een gordijn in het koor opgehangen die de 'rommelige fragmenten' van de schilderingen aan het zicht onttrok. Deze situatie hield aan tot 1994.

Bij de restauratie van 1968-1975 zijn bovendien veel meer aanpassingen in het interieur gebeurd. Zo zijn in het schip losse stoelen geplaatst en is de kruisweg gedemonteerd. In de zijkapel naast de toren is een verwarmingsinstallatie geplaatst.

In de dichtzetting van de boog tussen de zijbeuk en deze kapel is hiertoe een groot uitblaasrooster aangebracht.

In het exterieur wordt het romaanse karakter van het gebouw benadrukt door het openmaken van de twee romaanse venstertjes in de noordgevel, één als nis en één als venster. De twee romaanse vensters in de zuidgevel waren al in een eerdere fase heropend, zo blijkt uit de oudste foto's van het gebouw (vóór 1900). Verder werd de toegang in de noordgevel hersteld. De vier romaanse galmgaten in de toren zijn heropend.

Na de restauratie, rond 1980, werd het kerkhof gesaneerd. De graven werden overgeplaatst naar de nieuwe begraafplaats in de Kerkhofstraat.

II.8 Restauratie muurschilderingen 1994-1997

In 1994 wordt de vrijlegging van de muurschilderingen verdergezet onder leiding van Walter Schudel van het KIK*. De restauratiewerken werden uitgevoerd door Sophie De Ridder, Marie-Hélène Ghisdal, Goedele Reyniers en Walter Schudel. Er is besloten om de onsamenvhangende, minder waardevolle restanten van de recentere, barokke decoratieve schilderingen te verwijderen, zodat een eenduidiger en minder gefragmenteerd beeld kon worden bereikt.

Voor de restauratie waren er drie belangrijke overwegingen.

De eerste overweging was in hoeverre de schilderingen aangevuld moesten worden. Na de vrijlegging bleek dat het de afzonderlijke fragmenten aan leesbaarheid ontbrak. Er is beslist om niet reconstruerend maar ondersteunend te werken. De lacunes in het schilderwerk werden niet met de trattegiotechniek opgevuld omdat deze vanop afstand origineel lijkt. Er is gekozen om met aquarelverf te werken zodat er wel een idee van de figuur wordt gegeven maar zowel het originele kunstwerk als de degradatie zichtbaar blijven.

Ten tweede is overwogen hoe er om moet gegaan worden met de lacunes in het pleisterwerk. Bij de restauratie werd gebruik gemaakt van een in de massa gekleurde mortel die met gekleurde kalkmelk op de juiste kleur werd gebracht. Voor de juist kleurkeuze werden heel wat proeven en stalen gezet maar het lukte omwille van verschillende ondergronden niet steeds om

aansluitende of net iets lichtere kleuren te krijgen in de nieuwe stukken. Er is daarom gekozen om deze lichter in te vullen zodat de muurschilderingen een zekere omkadering krijgen. Een donkerdere kleur zou vechten met de compositie van de muurschilderingfragmenten. Tussen de grote witte zones, die de locatie van de oorspronkelijke gewelven en pijlers benadrukken, en de zones met muurschilderingen is een rode lijn aangebracht.

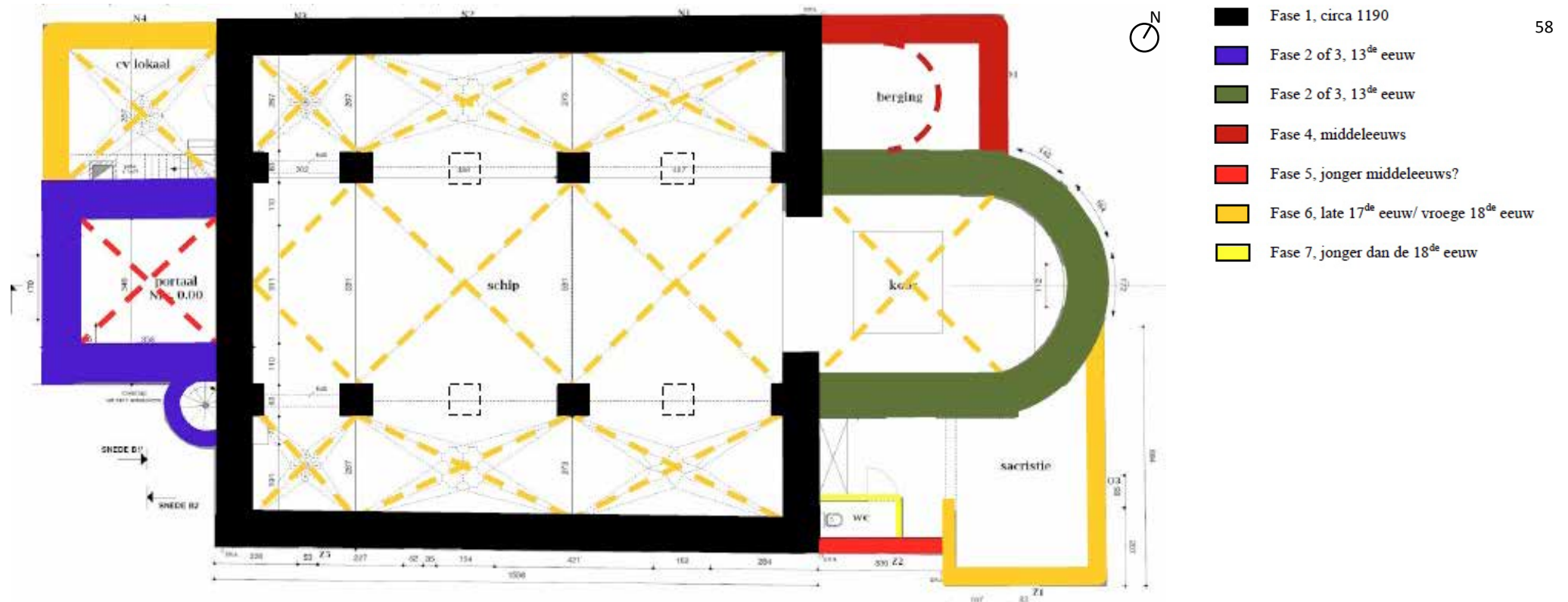
De eerste twee ingrepen zorgden ervoor dat de muurschilderingen niet zomaar verschillende plaatjes zijn, maar deel van een compositie. De compositie van het volledige koor was echter nog onevenwichtig. De afwerking van het koor werd vervolledigd door het aanbrengen van vijf moderne schilderingen, gebaseerd op oude grafstenen, in de zone waar het koor verhoogd is en er dus geen middeleeuwse muurschilderingen aanwezig waren. De toevoeging werd uitgevoerd door de Antwerpse kunstenaar Koen Broecke (figuur 57).

57. Historische muurschilderingen met daarboven nieuwe schilderingen door Koen Broecke [GROOTAERS J.: 2014]

* SCHUDEL W. i.o.v. KIK, restauratieverslag Sint Pauluskerk muurschilderingen, Brussel, 5 september 1997.

II.9 Chronostatisch vlekkenplan

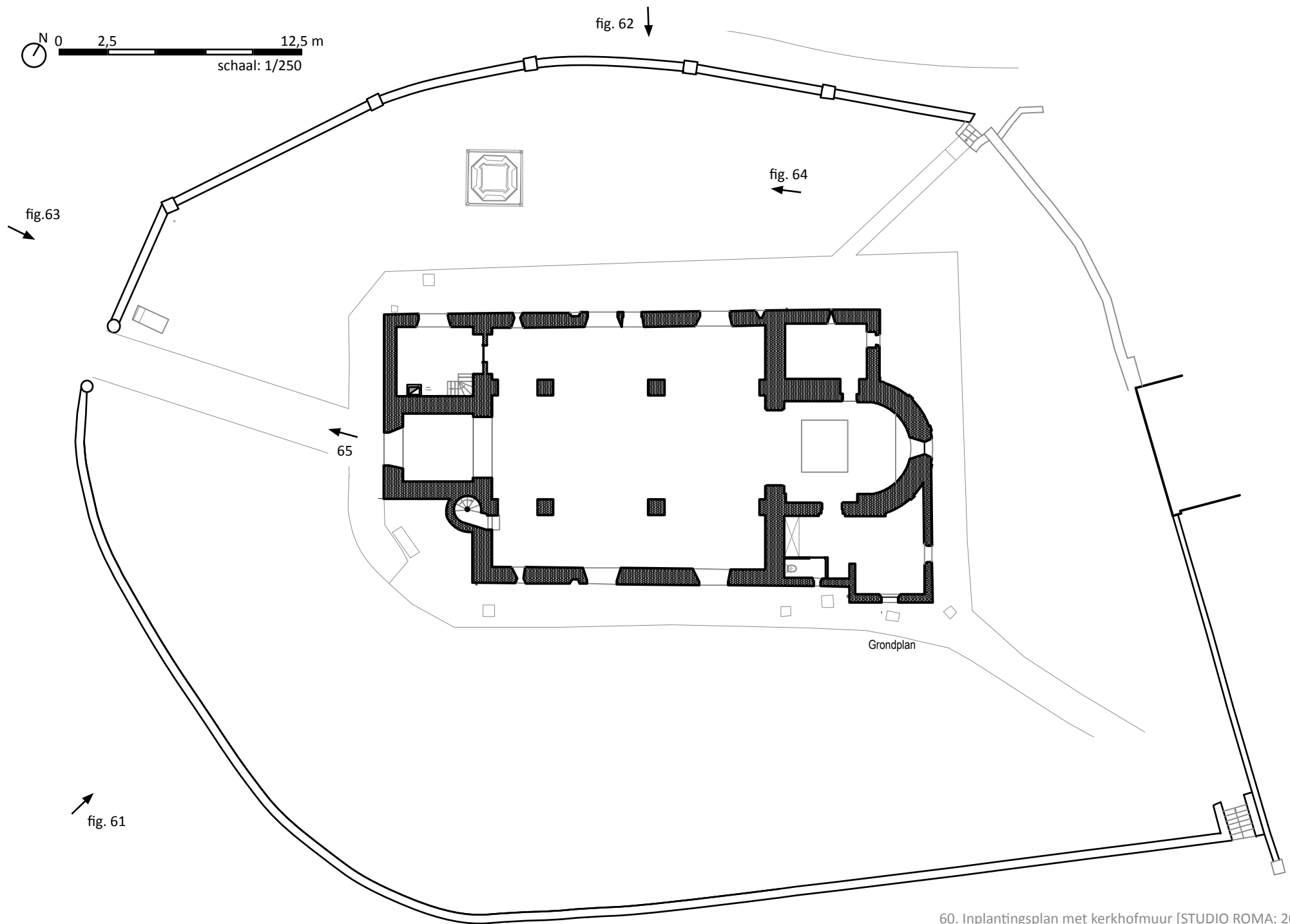

58. Schematische faseringstekening [VAN DER HOEVE J.: 2014]

59. Foto schilderij kruisweg [GROOTAERS J.: 2014]

III. INVENTARISSEN

III.1 Bouwkundig inventaris

Het kerkhof en de kerkhofmuur

De Sint-Pauluskerk te Vossem markeert het centrum van een ommuurd kerkhof. De muur is opgebouwd uit Lediaanse en Brusseliaanse kalkzandsteen. De noord- en zuidzijde van de muur zijn verschillend. Aan de zuidzijde loopt de muur door zonder onderbrekingen en is geen afwerking voorzien aan de bovenzijde. Het is niet gekend of er al dan niet afdekstenen op de muur hebben gelegen aan de zuidzijde. Aan de noordzijde is de muur afgewerkt met dekstenen in blauwe steen. De muur wordt onderbroken door verhoogde pilasters. Aan de hoofdingang worden de noord- en zuidzijde beëindigd door ronde hekpijlers in baksteenmetselwerk. De oorspronkelijke vaasbekroningen (fig. 63) zijn reeds verdwenen (fig. 67, pagina 43). Deze toegang word afgesloten door een , nog steeds aanwezig, toegangshek (fig. 162, pagina 78).

Rond het kerkhof dalen de straten vanaf de hoofdingang. Omdat het niveau van het kerkhof gelijk blijft, is het voor het grootste deel verheven ten opzichte van het straatniveau.

Er zijn drie toegangen vanaf het straatniveau tot het kerkhof. De hoofdingang bevindt zich aan de westzijde. Van hieruit leidt een pad naar het inkomportaal van de kerk. Het pad bestaat uit kasseien in Gobertange die volgens een waaiermotief geplaatst zijn (fig. 65). De twee andere toegangen bevinden zich in de uiterste hoeken aan de oostzijde van het kerkhof. Deze hebben elk een trapje om naar het niveau van het kerkhof op te klimmen. Tegenwoordig zijn de padjes die van hieruit naar de kerk lopen en het pad rond de kerk zelf, begroeid met gras.

Het kerkhof is gesaneerd rond 1980 en bevat nog maar 2 graven: het graf van een oudstrijder (vlak langs het pad van de hoofdingang) en het grafmonument van Jan-Baptiste Langrand (pagina 62) in blauwe steen en afgeschermd met een ijzeren hek (noordelijk deel van het kerkhof). Jan-Baptiste Langrand was bankier en verzekeraar uit Vossem. Samen met zijn broer veroorzaakte hij een politiek-financieel schandaal in België toen bekend werd dat hun systeem van banken en verzekeringen recht gehouden werd met frauduleuze financiële transacties.

61

63

62

64

65

61. Zuidzijde kerkhofmuur [STUDIO ROMA: 2018]

62. Noordzijde kerkhofmuur [STUDIO ROMA: 2018]

63. Oude postkaart met nog aanwezige vaasbekroningen zichtbaar [DELCAMPE]

64. Kerkhof met grafmonument [STUDIO ROMA: 2018]

65. Toegangspad [STUDIO ROMA: 2018]

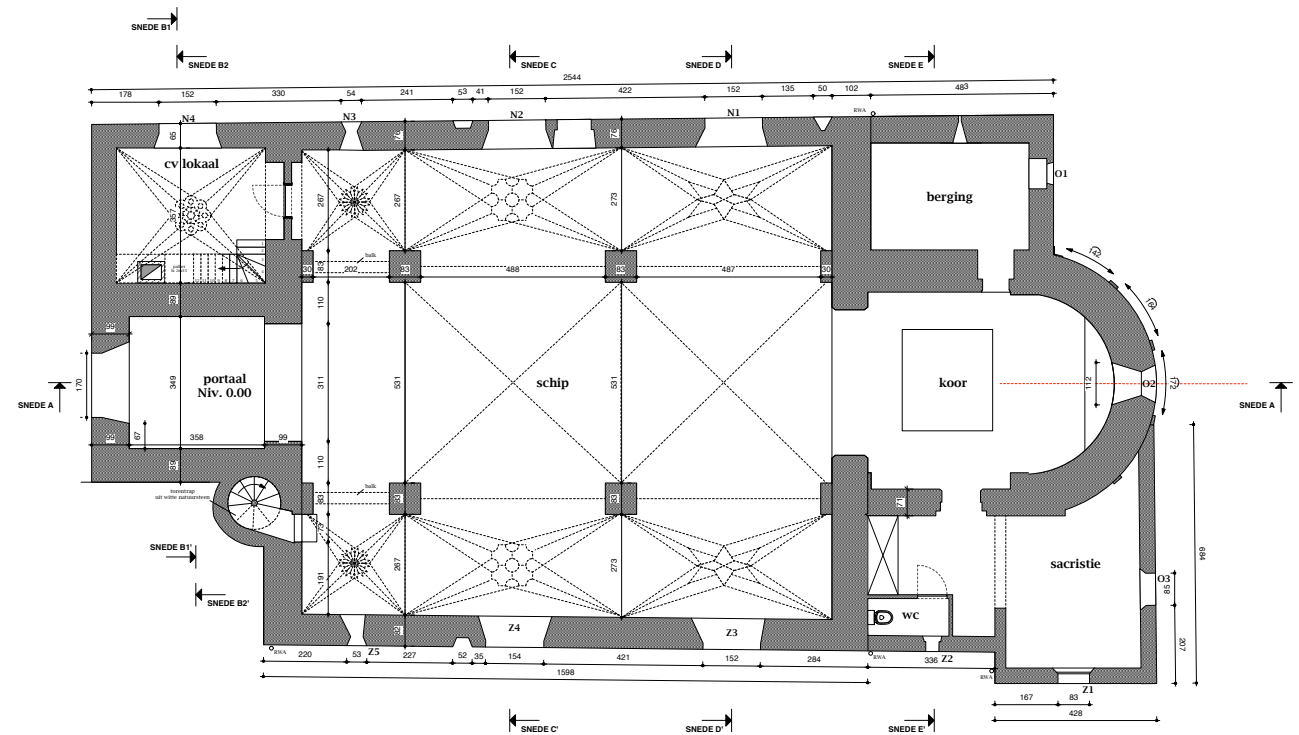

De Sint-Pauluskerk

Opbouw

De Sint-Pauluskerk te Vossem is gebouwd in Maasromaanse stijl. De eerste bouwfasen situeren zich in de 12e en de 13e eeuw. Later zijn er, voornamelijk in de 17e en 18e eeuw, een aantal ingrijpende aanpassingen gebeurd, we verwijzen hiervoor naar de bouwhistorische nota.

De kerk heeft een eenvoudige basisopbouw. Ze bestaat uit een driebeukig schip met aan de oostzijde het koor en aan de westzijde de toren met inkom. Ten noorden van de toren is het schip een travee verlengd en ten zuiden bevindt zich de ronde traptoren. Tegen het koor zijn zowel aan de noord- als aan de zuidzijde een aantal volumes bijgebouwd die als sacristie dienen of gediend hebben.

66. Grondplan [PAJOPLAN]

67

69

68

70

67. Westgevel toren [GROOTAERS J.: 2014]

68. Traptoren [GROOTAERS J.: 2014]

69. Zicht op de noord- en oostgevel [GROOTAERS J.: 2014]

70. Zicht op de zuidelijke gevel [GROOTAERS J.: 2014]

Exterieur

De gevels zijn voornamelijk opgebouwd uit Lediaanse en Brusseliaanse kalkzandsteen met enkele latere aanvullingen in baksteen. In beperkte mate is er ook Gobertange gebruikt. In het begin van de 20e eeuw was de kerk nog bepleisterd. De daken zijn afgewerkt met natuurleien.

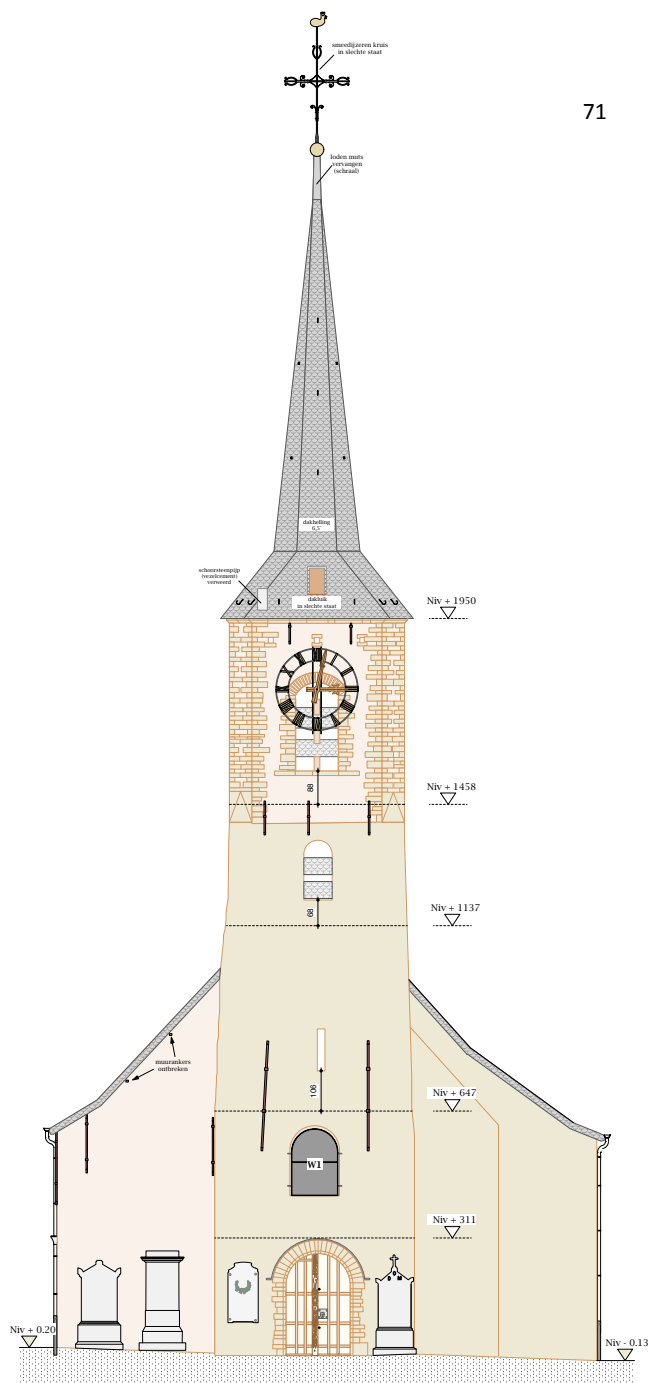
De basis van de toren is opgetrokken uit kalkzandsteen. De verhoging uit het begin van de 18e eeuw gebeurde in bakstenen met kalkzandsteen voor de hoekkettingen en raamdagkanten. Tegen de westgevel zijn een aantal grafstenen in blauwe steen geplaatst.

De torenspits is afgewerkt met een ingesnoerde achthoekige puntspits, bekroond met een windwijzer en een kerkhaantje.

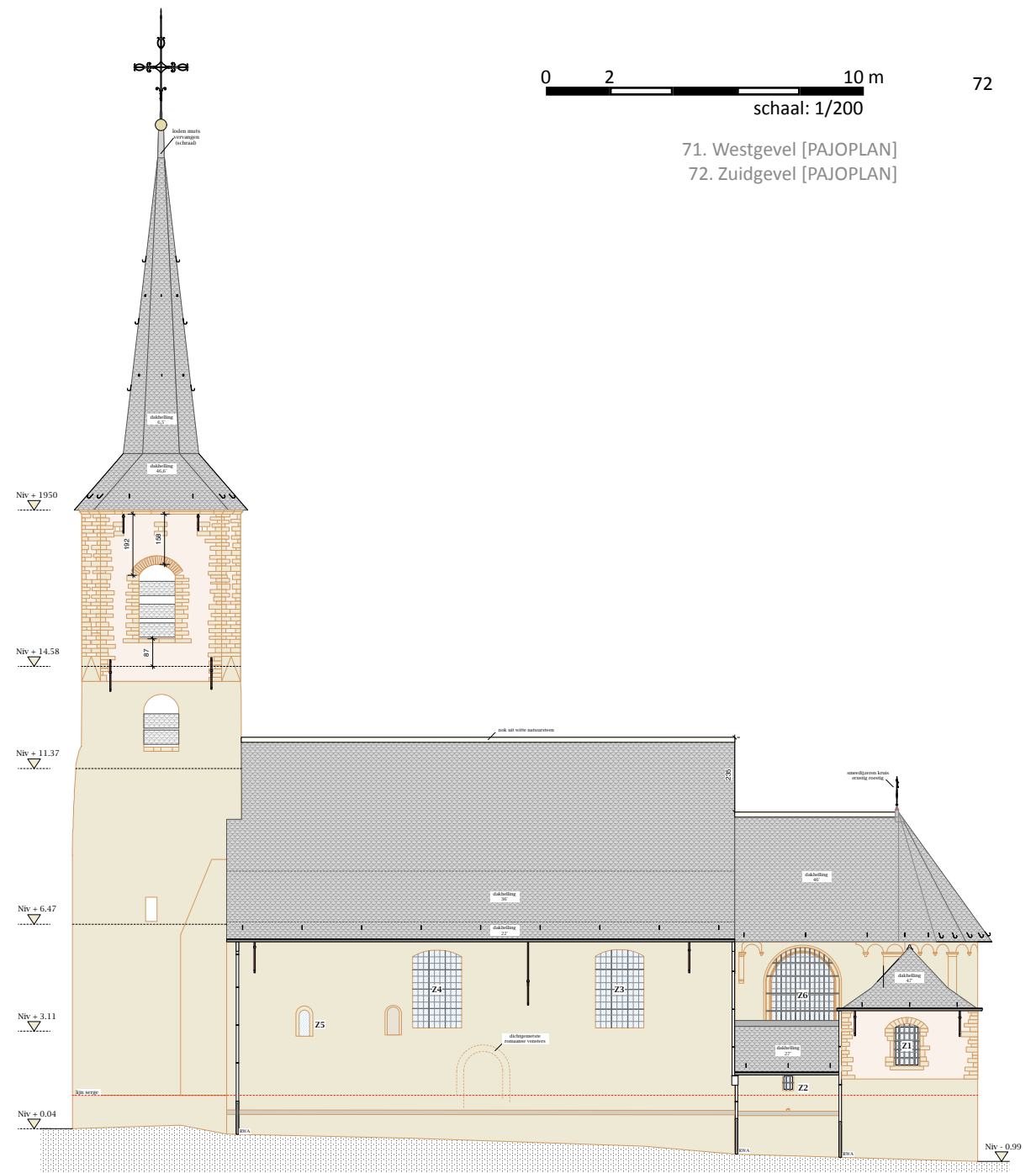
Het ronde traptorentje is volledig opgebouwd uit kalkzandsteen. Ook de bovenzijde is hiermee afgewerkt.

Het schip is opgetrokken uit kalkzandsteen. Enkel de verlenging ten noorden van de westtoren is geconstrueerd met baksteenmetselwerk. Het volledige schip zit onder een zadeldak.

Het geheel van het koor, de koorapsis en de twee sacristieën is afgedekt met een zadeldak dat ter hoogte van de koorapsis afgerond is. Ook deze gebouwdelen zijn gebouwd met kalkzandsteen. Enkel het bovenste deel van de zuidelijke sacristie bestaat uit baksteenmetselwerk. De koorapsis bevat ook enkele baksteeninvullingen.

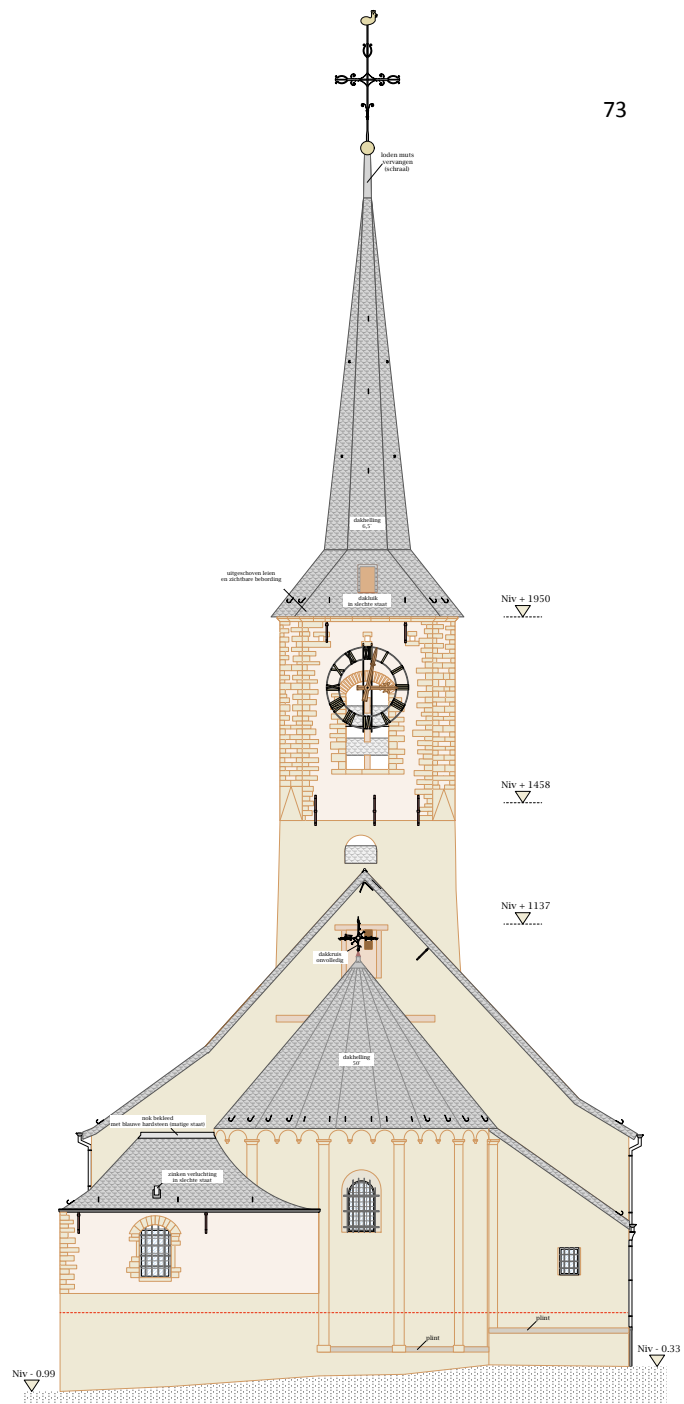
71

72

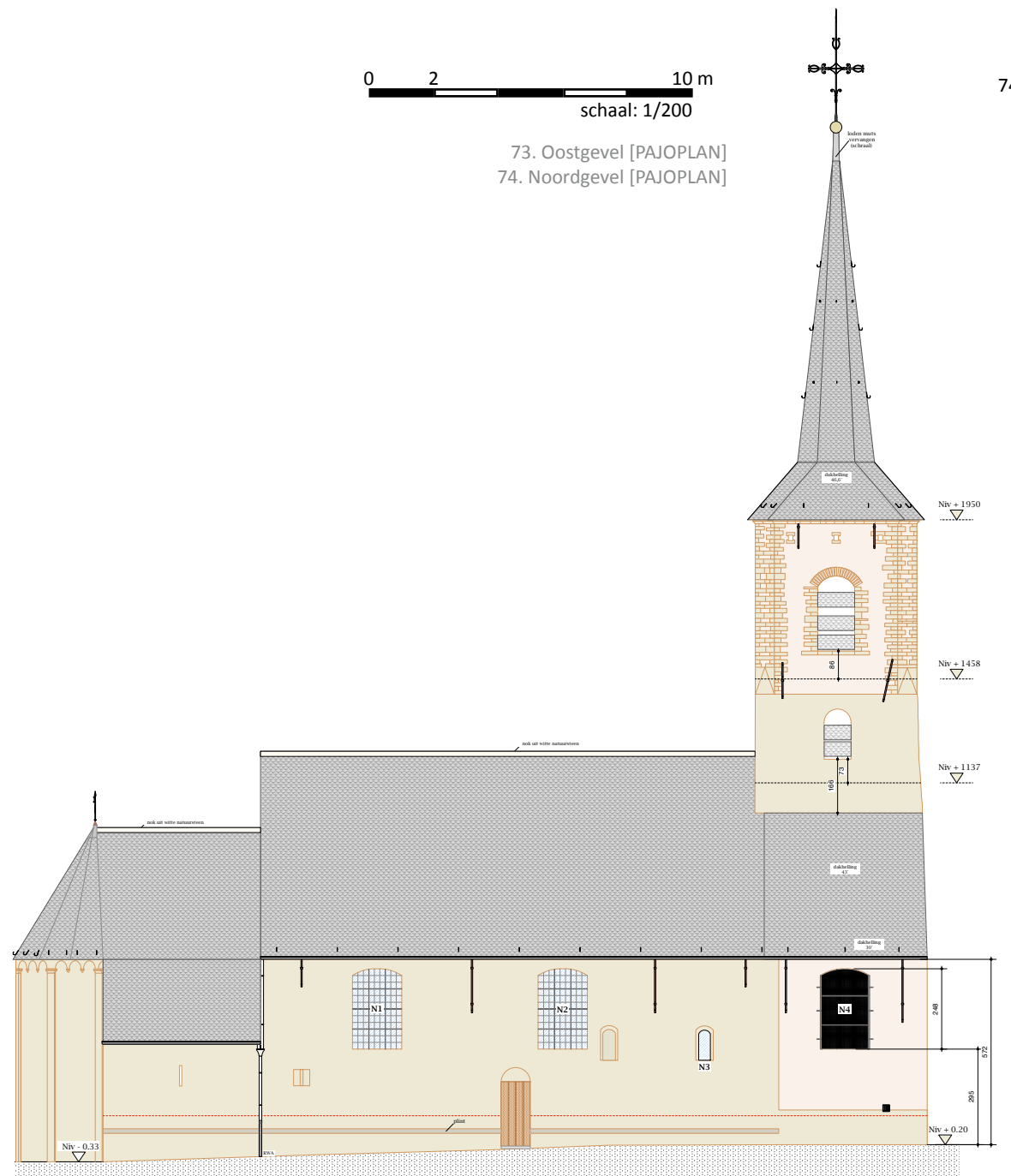
0 2 10 m
schaal: 1/200

71. Westgevel [PAJOPLAN]
72. Zuidgevel [PAJOPLAN]

0 2 10 m
schaal: 1/200

73. Oostgevel [PAJOPLAN]
74. Noordgevel [PAJOPLAN]

75

77

78

76

79

80

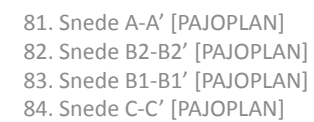
75. Zicht koor Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]
 76. Zicht oksaal Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]
 77. Vloerpatroon schip [GROOTAERS J.: 2014]
 78. Muurschilderingen koorapsis [GROOTAERS J.: 2014]
 79. Detail muurschildering door Koen Broecke [ARCHIEF GEMEENTE TERVUREN]
 80. Piscina koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]

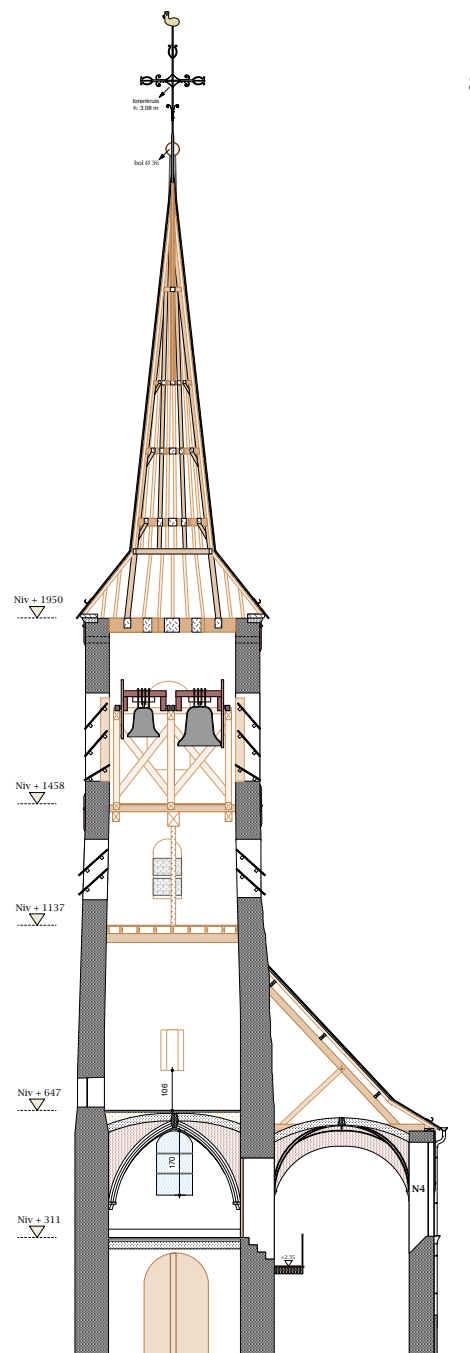
Interieur

Het kerkinterieur is erg sober en nog steeds hoofdzakelijk ingetogen Romaans. De materialen die gebruikt zijn, omvatten een beperkt kleurenpalet van wit en donkergrijs: Lediaanse en Brusseliaanse kalkzandsteen voor de vierkante ontleisterde pilasters, kalkpleisters voor de muren en gewelven, Gobertange en Maaskalksteen (soms ook Petit Granit) voor de decoratieve vloerpatronen in het schip en Massangis voor de vloeren in het koor en de toren. In het koor zijn originele muurschilderingen blootgelegd. De oudste dateren uit de bouwtijd van het koor en de apsis. Later zijn de decoratieve schilderingen vernieuwd en aangevuld in gotische stijl. Deze historische schilderingen zijn aangevuld met hedendaagse schilderingen door Koen Broecke. In het koor bevinden zich ook twee nissen of piscina's.

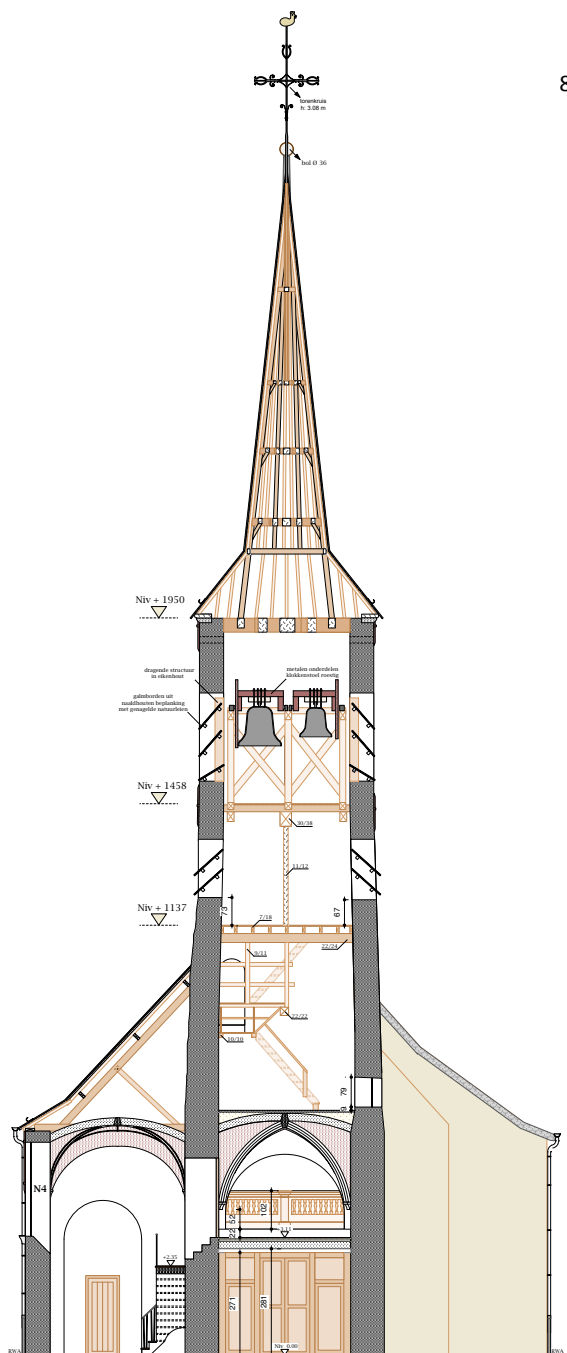
Het originele romaanse plafond is verwijderd en heeft plaatsgemaakt voor barokke kruisgewelven. Hierbij zijn de originele tussenkolommen verwijderd waardoor de kerk nu drie traveeën heeft in plaats van vijf.

Twee altaren en twee biechtstoelen uit de 17e eeuw vormen, samen met een relikwiekast uit de 18e eeuw, een preekstoel en het Graindorge-orgel uit de 19e eeuw, het enige historische meubilair in de kerk. Verder is er zo goed als geen decoratie aanwezig. De glasramen (enkel klaar glas) zijn niet meer historisch. We verwijzen verder naar de inventaris van de interieurelementen.

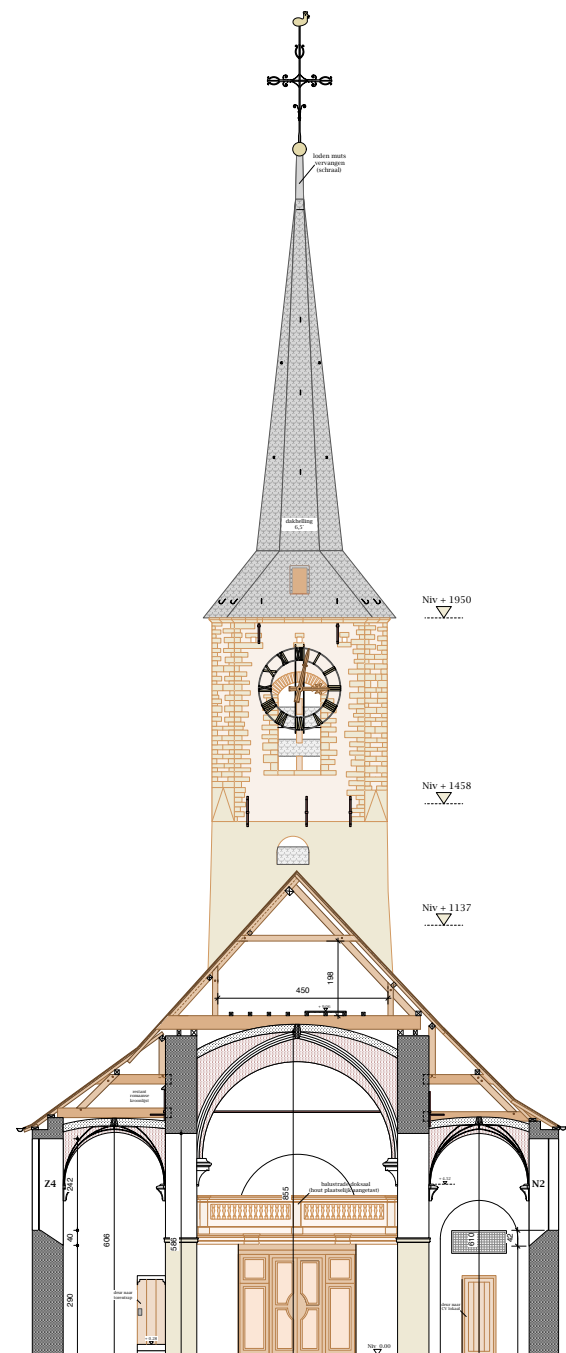

82

83

84

Glas-in-loodramen*

De loodnetpatronen van de glas-in-loodramen hebben een historiserend karakter, maar de ramen zijn vermoedelijk allemaal in de 2e helft van de 20e eeuw vervangen door nieuw kleurloos glas-in-lood. Het glas is 20e eeuwse mondgeblazen glas.

Enkel de ramen in de sacristie zijn voorzien van het originele glas en het originele schrijnwerk.

De traliewerken van de ramen in de sacristie en het traliewerk aan de binnenzijde van het westvenster zijn historisch waardevol.

* CAEN J., Vooronderzoek van de glas-in-loodramen in de Sint-Pauluskerk te Vossem (Gemeente Tervuren), deelrapport 13 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 25 november 2013.

- 85. Raam zuidelijke zijbeuk (Z3) [GROOTAERS J.: 2014]
- 86. Raam noordelijke zijbeuk (N3) [GROOTAERS J.: 2014]
- 87. Traliewerk westvenster (W) [GROOTAERS J.: 2014]
- 88. Raam sacristie (O3) [GROOTAERS J.: 2014]

Historische deuren*

De inkom werd vernieuwd in 1699 (figuur 89). De nieuwe eikenhouten deur getuigt hiervan door de datum in de gedecoreerde middennaald (figuur 90). Van onder naar boven is de deurnaald versierd met de volgende motieven**:

- een gestileerd acanthusblad,
- een vegetale voluut,
- een schelp,
- het kardinaalsembleem met wapenschild en kardinaalshoed,
- het beeldje Sint-Paulus op een sokkel met 1699, bekroond met een schelp,
- een gestileerd acanthusblad.

De deur tussen het koor en de noordelijke sacristie dateert uit de 14e of de 15e eeuw. Deze middeleeuwse eikenhouten deur is een zogenaamde strokendeur. Dit houdt in dat de verticale houten elementen aan beide zijden bij elkaar gehouden worden door horizontale banden of stroken (figuur 92). Aan de koorzijde is de deur afgewerkt met reeksen nagels (figuur 91).

89

90

91

92

* VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk
Bouwhistorische waarnemingen,

** GROOTAERS J., Vooronderzoeken restauratie
Sint-Pauluskerk Vossem, 27 juni 2014, p 20.

89. Inkomdeur [GROOTAERS J.: 2014]

90. Detail inkomdeur met datum 1699 [GROOTAERS J.: 2014]

91. Strokendeur, zicht vanuit koor [GROOTAERS J.: 2014]

92. Strokendeur, zicht vanuit noordelijke sacristie [GROOTAERS J.: 2014]

III.2 Inventaris erfgoedelementen

Deze inventaris omvat een geïllustreerde beschrijving en identificatie van de roerende goederen, aanwezig op het domein, die beschouwd worden als deel van de bescherming.

Roerende goederen die zich in een beschermd monument bevinden, kunnen deel uitmaken van de bescherming. In dat geval zijn de rechtsgevolgen van het Onroerenderfgoeddecreet en -besluit van kracht. Dit houdt in dat:

- Het actief- en passief behoudsbeginsel van toepassing is,
- Ingrepen aan deze elementen vergunnings- of toelatingsplichtig zijn,
- Onder bepaalde voorwaarden premies aangevraagd kunnen worden.

Roerende goederen maken deel uit van de bescherming indien ze gedefinieerd worden als:

- 'Onroerend door aard'
- Of als 'cultuurgood'.

Onroerend door aard

De richtlijn 'Cultuurgoederen in monumenten' van 21 december 2015 van het Agentschap Onroerend Erfgoed vermeldt dat vaste interieurelementen, die verbonden zijn met het monument en niet zonder breekwerk verwijderd kunnen worden, automatisch mee beschermd zijn.

Cultuurgoederen

Opdat een roerend goed beschouwd kan worden als 'cultuurgoed' dienen drie voorwaarden voldaan te zijn:

- het goed diende aanwezig te zijn in het monument op het moment van de bescherming;
- er is een wettelijke basis voor de bescherming, d.w.z. het object is 'onroerend door bestemming';
- het goed beantwoordt aan de definitie van een 'cultuurgoed'.

Het Burgerlijk Wetboek definieert wanneer objecten onroerend zijn door bestemming:

"Art. 524. Voorwerpen die de eigenaar van een erf voor de dienst en de exploitatie van dat erf daarop geplaatst heeft, zijn onroerend door bestemming. (...) Onroerend door bestemming zijn ook alle roerende voorwerpen die de eigenaar blijvend aan het erf verbonden heeft.

Art. 525. De eigenaar wordt geacht roerende voorwerpen blijvend aan zijn erf verbonden te hebben, wanneer zij daaraan met gips, kalk of cement zijn bevestigd, of wanneer men deze voorwerpen niet kan losmaken zonder die zelf of het gedeelte van het erf waaraan zij verbonden zijn, te breken of te beschadigen.

De richtlijn van het Agentschap Onroerend Erfgoed specificeert drie vormen van roerende goederen die onroerend zijn door bestemming:

1. Onroerend door ornamentele bestemming

Dit houdt in dat er een vorm van materiële integratie is tussen het roerend goed en het monument. Bijvoorbeeld een spiegel geplaatst in een speciaal daartoe voorziene uitsparing in de muur, een schilderij opgenomen in een lambrisering, een beeld in of op een speciaal daarvoor gemaakte nis of sokkel. Die roerende goederen moeten niet nagelvast bevestigd zijn.

2. Onroerend door (wils)bestemming

De (oorspronkelijke) eigenaar heeft het roerend goed in een duidelijke wilsbeschikking verbonden aan het onroerend goed. Het voorwerp is bestemd voor het monument (bv. op bestelling vervaardigd) en/of moet bij het goed blijven (bv. op basis van een testament of schenking).

3. Roerende goederen onroerend door economische bestemming

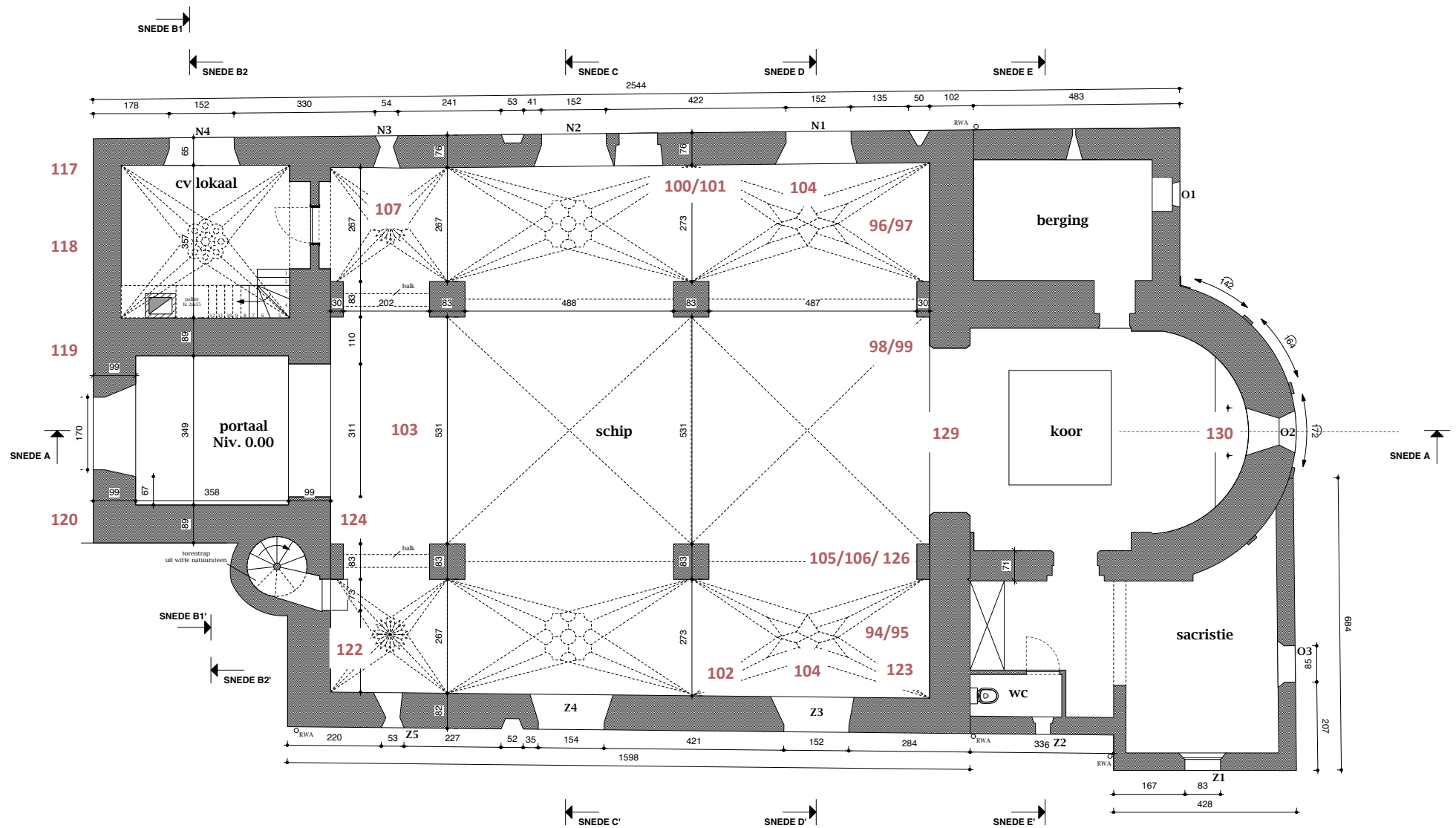
Het onroerend goed is specifiek ingericht en voorzien van roerende goederen voor de exploitatie van het gebouw. Bijvoorbeeld de toonbank van een winkel, losstaande machines die niet verankerd zijn, gedemonteerde onderdelen van een machine of installatie, gereedschap in een werkplaats, ... De roerende goederen zijn nuttig voor de bestemming van het onroerend goed en onlosmakelijk verbonden met de functie van het monument.

Ten slotte dient een roerend goed te beantwoorden aan de definitie van cultuurgoederen. Deze wordt omschreven in het Onroerenderfgoedbesluit van 16 mei 2014 als volgt:

"Art. 2. Cultuurgoederen: roerende goederen, die omwille van hun erfgoedwaarde van algemeen belang zijn, waarvan het samen voorkomen met het gebouw een bijzondere waarde heeft en die ofwel ontworpen zijn voor of vervaardigd met het beschermd goed ofwel gerelateerd aan de functie van het beschermd goed en waarvoor de historische verbondenheid met het beschermd goed kan aangetoond worden.

Voor beschermde onroerende goederen in eigendom van privépersonen of -vennootschappen moeten cultuurgoederen opgenomen zijn in een beschermingsbesluit of een goedgekeurd beheersplan of er moet voorheen voor het beheer ervan een premie verleend zijn opdat ze als cultuurgoederen beschouwd kunnen worden."

Er moet dus een waardeversterkende band zijn tussen het roerend goed en het monument. Als men het goed wegneemt, vermindert de erfgoedwaarde van het gebouw.

93. Gronplan met aanduiding interieurelementen [STUDIO ROMA: 2018]

Onroerend door aard

Heilig Kruisaltaar (94 en 95)

Datum: 1640
Locatie: zijbeuk zuid
Materiaal: Hout
Afwerking: Gepolychromeerd

Beschrijving:
Het altaarstuk beeldt de ontmoeting tussen Jezus en Veronica af. Op de altaartafel zijn passiewerktuigen afgebeeld.

O.L. Vrouwaltaar (96 en 97)

Datum: 1640
Locatie: zijbeuk noord
Materiaal: Hout
Afwerking: Gepolychromeerd

Beschrijving:
In de altaarnis staat een gekleed beeld van O.-L.-Vrouw met kind. In de bekroning is een Mariamonogram aangebracht. De altaartafel is versierd met een Heilig Hart met doornenkroon en een Heilig Hart met rozenkroon.

94. Heilig Kruisaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
95. Heilig Kruisaltaar, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
96. O.L. Vrouwaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
97. O.L. Vrouwaltaar, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]

Preekstoel (98 en 99)

Datum: 19e eeuw
Locatie: kruising koor en zijbeuk noord
Materiaal: Eikenhout

Beschrijving:*

Een classicistische preekstoel met draaitrap, kuip, rugbeschot en een met een stralenkrans versierd klankbord. De preekstoel is geïntegreerd in de aansluitende lambrisering in het koor.

Biechtstoel noord (100 en 101) en biechtstoel zuid (102)

Datum: 17e eeuw
Locatie: zijbeuk noord
Materiaal: Eikenhout

Beschrijving:**

De biechtstoelen zijn deels ingewerkt in een muurnis.

Het front van elke biechtstoel telt 3 traveeën met ertussen pilasters met sokkel en kapiteel. De middentravee met de priesterstoel is afgesloten door een laag klapdeurtje met versierde bovenkant. Bovenop de pilasters is er telkens een vleugelvoluut, versierd met acanthusblad. Deze ondersteunen het monumentale entablement met gebogen fronton erboven.

* GROOTAERS J., Vooronderzoeken restauratie Sint-Pauluskerk Vossem, 27 juni 2014, p 41.

** GROOTAERS J., Vooronderzoeken restauratie Sint-Pauluskerk Vossem, 27 juni 2014, p 41.

98

99

100

101

102

98. Preekstoel, 1976 [KIK-IRPA]

99. Preekstoel, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]

100. Biechtstoel noord, 1976 [KIK-IRPA]

101. Biechtstoel noord, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]

102. Biechtstoel zuid, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]

103

Graindorge orgel (103)*

Datum: 1817
 Uitvoerder: Arnold Graindorge
 Locatie: Oksaal
 Materiaal: Hout

Beschrijving:

In 1817 leverde Arnold Graindorge dit orgel aan de Sint-Pauluskerk. Bij de vervaardiging ervan maakte hij gebruik van oudere orgelmateriaal, waarvan de herkomst onbekend is: een oudere orgelkast, een buste, een windlade en een onderpositief (eerste helft 18e eeuw) en een beperkte hoeveelheid pijpwerk. Gebruik makend van deze onderdelen bouwde Graindorge een volledig instrument, waarvoor hij zelf wel het grootste deel van het pijpwerk vervaardigde, evenals de klavieren en de mechanieken. Graindorge concipieerde dit orgel als balustrade-orgel met achterspeling. In latere tijd werd het orgel uit de balustrade geschoven en werden de klavieren naar de voorzijde verplaatst. Nog later, omstreeks 1990, werd het orgel naar de noordelijke zijde van het oksaal verplaatst, waardoor het nu asymmetrisch is opgesteld, en de achterdeuren niet meer geopend kunnen worden.

In 1869 plaatste orgelbouwer Liévin Wauters uit Schaerbeek een nieuwe blaasbalg en bracht hij wijzigingen aan het pijpwerk aan. Verdere

reparaties en transformaties werden uitgevoerd in 1910 door Jean-Baptiste D'Hondt uit Wolfsdonk, in 1918 door Salomon Van Bever uit Laken en in 1970 door orgelbouwer Van de loo uit Leuven. In zijn huidige toestand is het orgel niet kwalitatief bespeelbaar.

Oksaalafsluiting (103)

Datum: 1751-1775
 Locatie: Oksaal
 Materiaal: Eikenhout
 Afwerking: Eikenhoutimitatieschildering

Beschrijving:

De balustrade werd na het verplaatsen van het orgel vervolledigd naar het model van de originele balustrade.

Muurbanken schip (104)

Locatie: Zijbeuken
 Materiaal: Eikenhout

104

103. Oksaalafsluiting [GROOTAERS J.: 2014]

104. Muurbanken, 2014 [IPARC: 2014]

* LEMMENS M., De familie Graindorge - Een studie over een eeuw Luikse orgelbouw (1771-1865), In: Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België - klasse der Schone Kunsten, 1985, jg. 47, ,nr. 39, p. 129-131.

Relikwiekast (105 en 106)

Datum: 18e eeuw
Locatie: Kruising koor en zijbeuk zuid
Materiaal: Eikenhout
Afwerking: Vernis + boenwas
Vergulde elementen

Beschrijving:*

De relikwiekast is geïntegreerd in de aansluitende lambrisering in het koor. Het front is vormgegeven als een rondboogportiek.

Doopvont (107)

Datum: Onbekend
Locatie: Zijbeuk noord
Materiaal: Blauwe steen

* GROOTAERS J., Vooronderzoeken restauratie
Sint-Pauluskerk Vossem, 27 juni 2014, p 42.

105. Relikwiekast, 1943 [KIK-IRPA]

106. Relikwiekast, 2014 [IPARC: 2014]

107. Doopvont [STUDIO ROMA: 2018]

108. Muurschilderingen noordmuur koor [GROOTAERS J.: 2014]

Muurschilderingen*

In het koor en absis bevinden zich middeleeuwse muurschilderingen uit twee verschillende perioden: de oudste schilderijen dateren uit het tweede kwart van de 13e eeuw, de jongste schilderijen uit het einde van de 13e of het begin van de 14e eeuw (ca 1300). Ze zijn gefragmenteerd bewaard, in twee lagen boven elkaar.

In 1994 zijn de schilderijen gerestaureerd onder leiding van Walter Schudel van het KIK** (zie "Restauratie muurschilderingen 1994-1997" op pagina 36).

Hoewel in 1994 zeer veel aandacht ging naar kleurintegratie met een lichte nuance voor de nieuwe delen (zoals het verhoogde koor), is vandaag duidelijk dat deze stukken veel lichter staan en niet helemaal het beoogde doel bereiken. Zou de gebruikte kalkmelk die op de nieuwe gepleisterde delen werd gezet misschien deels verdwenen of verkleurd zijn? Extra onderzoek en advies van een restaurateur van muurschilderingen kan hier meer duidelijkheid geven.

Noordmuur van het koor (108)

Op de noordmuur bevindt zich een decoratieve fries met een naar het oosten oplopend groen-rood zigzagmotief. Door veroudering is het rood nu zwart van uitzicht. Deze fries dateert uit het tweede kwart van de 13e eeuw.

Daarboven is het motief hernomen in ca. 1300.

Links van het venster bevinden zich twee apostelen met blote voeten en rechts van het venster een staande Annunciatie-engel (herkenbaar aan het quadrifolium van zijn halsboord) aan de rechterzijde van Maria met een boek in haar hand uit ca. 1300.

Onderaan is er een wijdingskruis aangebracht dat dateert uit het tweede kwart van de 13e eeuw.

* GROOTAERS J., Vooronderzoeken restauratie Sint-Pauluskerk Vossem, 27 juni 2014, p 39.

** SCHUDEL W. i.o.v. KIK, restauratieverslag Sint Pauluskerk muurschilderingen, Brussel, 5 september 1997.

109

110

111

Apsis (109)

In de apsis, onder het centrale venster bevindt zich een muurschildering uit het tweede kwart van de 13e eeuw met als thema de kruisiging met Maria en Johannes. Johannes is naar Byzantijns model afgebeeld met baard. Dit thema werd hernomen ca. 1300, deze 'jongere' Johannes is handenwringend afgebeeld, alsof hij zijn smart verbijt (figuur 110).

Rechts en links van het centrale venster, boven de fries, zijn heiligen onder arcades geschilderd. Van de oudste schilderingen uit de 13e eeuw is slechts één figuur aan elke zijde van het venster bewaard gebleven (figuur 111). Van de nieuwere versie uit ca. 1300 zijn vijf figuren, links van het venster, bewaard gebleven.

De compositie van de schilderingen uit ca. 1300 lijkt te wijzen op een benadrukking van het absidiale venster. De fries loopt op naar het venster toe en de frequentie van het zigzagmotief wordt groter. Dit gaat samen met het verhogend aantal figuren van de zijmuur naar de apsis toe.

109. Muurschilderingen apsis [GROOTAERS J.: 2014]

110. Detail muurschildering apsis: Heilige (13e eeuws) [GROOTAERS J.: 2014]

111. Detail muurschildering apsis: de kruisiging [GROOTAERS J.: 2014]

Kleine klok (112)

Datum: 1635 (gegoten)
Locatie: Klokkentoren
Materiaal: Brons
Afmetingen: Hoogte: 62 cm
Diameter 60 cm

Beschrijving:*

De klok heeft een zes-oorkroon en is opgehangen aan een krukas in U-vorm. Er is zowel een losse klepel als een uitwendige hamer aanwezig.

Op de klok staat de volgende tekst:

*"S. TRINITAS UNUS DEUS JHESUS MARIA
DOMINICUS ANNO 1635 + ES DEZE KLOCK
GHEGOTEN VOER HET CLOOSTRE VAN
HERTHOHINNENDALE BI OUDREGEMME
VAN FLORENTIA DE CASTILLON PRIEUSE
D. ANNA DE MOL S.P. PRIEUSE
D. ADRIAN DU ... PROCURATRESSE"*

De klok is gegoten voor het klooster van de dominicanessen Hertoginnedal in Oudergem.

Er is geen informatie bekend over hoe de klok in de Sint-Pauluskerk is terecht gekomen. Waarschijnlijk is de wissel gebeurd tijdens of net na het Franse bewind. In 1796 zijn de kloostergebouwen in Hertoginnedal onder dwang verkocht. Het klooster is nadien niet meer heropend. Vermoedelijk is de klok rond die periode naar Vossem verhuisd.

Grote klok (113)

Datum: 1829 (gegoten)
21 augustus 1955 (wijding)
Vervaardiger: André L. J. Van Aerschodt
Locatie: Klokkentoren
Materiaal: Brons

Beschrijving:**

De klok heeft een zes-oorkroon en is opgehangen aan een rechte krukas. Er is zowel een losse klepel als een uitwendige hamer aanwezig.

Deze klok werd geplaatst ter vervanging van een klok uit 1829, die op 7 januari 1944 door de Duitse bezetter uit de toren werd weggehaald.

Mechanisch torenuurwerk (114)

Datum: 1904
Locatie: Klokkentoren

Skeletwijzerplaten (115)

Locatie: Oost- en westgevel toren

112

113

114

115

* EVERAERT L., In: brochure De Sint-Pauluskerk van Vossem, Heemkundige Kring Tervuren, 1991, p.60-61.

** EVERAERT L., In: brochure De Sint-Pauluskerk van Vossem, Heemkundige Kring Tervuren, 1991, p.60-61.

112. Kleine klok [PAJOPLAN: 2011]

113. Grote klok [PAJOPLAN: 2011]

114. Mechanisch torenuurwerk [GROOTAERS J.: 2014]

115. Skeletwijzerplaat oostgevel toren [PAJOPLAN: 2009]

Grafmonument Langrand (116)

Wie: Jan-Baptiste Langrand
 Datum: 1864
 Locatie: Kerkhof ten noorden kerk
 Materiaal: Blauwe hardsteen

Beschrijving:

*Jan baptiste langrand
 decede le 12 aout 1864
 a l'age de 45 ans
 priez pour lui*

Grafzerk familie Maes - De Busscher (117)

Locatie: Westmuur kerk
 Materiaal: Blauwe hardsteen

Beschrijving:

Ter nagedachtenis van Karel Maes (+1862), zijn vrouw Maria Theresia De Busscher (+1859) en hun zoon Karel Alexander Maes

Grafzerk familie Desmeth - Degroodt (118)

Locatie: Westmuur kerk
 Materiaal: Blauwe hardsteen

Beschrijving:

Begraafplaats van de heer Johannes Baptist Desmeth (+1842) en zijn echtgenote Joanna Catharina Degroodt (+1849)

Gedenksteen eerste wereldoorlog (119)

Locatie: Westmuur kerk
 Materiaal: Blauwe hardsteen

Beschrijving:

Gedenksteen voor de gevallen soldaten uit Vossem:

- Belym Hendrik
- Debecker Jozef
- Hennes Philip
- Renders Frans
- Spans Willem
- Sterckx Frans
- Vanderelst Theodoor
- Dewals Frans

Grafzerk familie Vandervorst - Mellaerts - Rans (120)

Locatie: Westmuur kerk
 Materiaal: Blauwe hardsteen

Beschrijving:

Ter nagedachtenis van Elisabeth Vandervorst (+1879), en van Felix Herman Rans (+1880), en van Henricus Joannes Josephus Rans (+1888), en van Jan Baptist Mellaerts (+190(6)).

116. Grafmonument Jan-Baptiste Langrand, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]

117. Grafzerk familie Maes - De Busscher [STUDIO ROMA: 2018]

118. Grafzerk familie De Smeth - De Groot [STUDIO ROMA: 2018]

119. Gedenksteen eerste wereldoorlog [STUDIO ROMA: 2018]

120. Grafzerk [STUDIO ROMA: 2018]

117

ter gedachtenis van Karel MAES
geboren te Leeftael
oud lid van den provintieraad
van Brabant
overleden te Vossem den 28 October
1862
in den ouderdom van 81 jaren
zyne echtgenoot
Maria Theresia DE BUSSCHER
geboren te Vossem
en aldaar overlede den 5 Mei 1859
in den ouderdom van 71 jaren
en hunnen zoon
Karel Alexander MAES
burgemeester van Vossem
aldaar geboren
en den 17 December 1856 overleden
in den ouderdom van 50 jaren.
RIP

118

D.O.M
begraefplaats van d'heer Joannes
Baptista DESMETH
gebooren te Tervuren in 1769
overleden alhier den 17 julijs 1842
en van zyne echtgenootte vrouwe joanna
catharina DEGROODT
gebooren te Caster in 1780
alhier overleden den 19 november 1849
en hunne dochters
[tekst sterk verweerd]
[...] Catharina DESMETH
geboren [...] en aldaar overleden
[...]
[...] Isabella DESMETH
[...]
RIP

119

1914-1918
Gemeente Vossem
Uit erkenntis aan hunne [...] soldaten
gesneuveld voor t vaderland
Belym Hendrik
Debecker Jozef
Hennes Philip
Renders Frans
Spans Willem
Sterckx Frans
Vanderelst Theodoor
Dewals Frans

120

D O M
ter zaliger gedagtenis
van mevrouw elisabeth vandervorst
echtgenoot van jan baptist mellaerts
geboren te everberg en te vossem
overleden den 16 maart 1879 in den
ouderdom van 65 jaren
van felix herman rans geboren te leuven
den 22 februari 1879 aldaar overleden
den 8 januari 1880
henricus joannes josephus rans
geboren te leuven den 13 august 18(4)8
aldaar overleden den 7 april 1888
van [tekst sterk verweerd]
[...] (batist) mellaerts
[...] elisabeth vandervorst
[...] (tervueren) den [...] februari
[...] (te Leuven) den [...] april
190(6) in de [...]
RIP

Cultuurgoeieren

Bekering van Paulus op weg naar Damascus (121 en 122)

Datum: 17e eeuw
 Locatie: Afkomstig van het bij de restauratie van 1965-1975 verwijderde hoofdaltaar
 Materiaal: Schildersdoek, olieverf

Cultuurgoeid:
 Het schilderij is deel van het originele hoofdaltaar van de Sint-Pauluskerk. Het beeldt het moment van bekering van Sint-Paulus uit. In zijn historische situatie was dit schilderij onroerend door ornamentale bestemming. Zonder het bijbehorende altaar kan dit schilderij door zijn specifieke beeltenis nog als onroerend door bestemming beschouwd worden voor de Sint-Pauluskerk.

Jezus ontmoet Veronica (123)

Datum: 1640
 Locatie: Altaar zijbeuk zuid
 Materiaal: Schildersdoek, olieverf

Cultuurgoeid:
 Het schilderij is deel van het Heilig Kruisaltaar in de zuidelijke zijbeuk. Het is onroerend door ornamentale bestemming.

Beeld Sint-Paulus (124)

Datum: 1460-1480
 Locatie: Op sokkel naast inkom
 Materiaal: Hout

Cultuurgoeid:
 De apostel Paulus is de patroonheilige van de kerk. Dit beeld is bijgevolg onroerend door wilsbestemming.

Heilig kruis (125 en 126)

Datum: 1691-1710
 Locatie: Relikwiekast
 Materiaal: Metaal
 Afwerking: Verguld

Cultuurgoeid:
 De monstrans staat in de nis van de relikwiekast en is hierdoor onroerend door ornamentale bestemming.

O.L.Vrouw met kind (127 en 128)

Datum: 1901-1970
 Locatie: O.L.Vrouwaltaar

Cultuurgoeid:
 Het beeld staat in een speciale nis van het O.L.Vrouwaltaar. Het is bijgevolg onroerend door ornamentale bestemming.

121. Hoofdaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
 122. Bekering van Paulus op weg naar Damascus, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
 123. Jezus ontmoet Veronica, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
 124. Beeld Sint-Paulus [STUDIO ROMA: 2018]

125

127

126

128

125. Relikwiekast, 1943 [KIK-IRPA]
 126. Heilig kruis in nis relikwiekast [GROOTAERS J.: 2014]
 127. O.L. Vrouwaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
 128. O.L. Vrouwaltaar, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]

Overige interieurelementen

Communiebank (129, 130 en 131)

Datum: 1751-1775
Locatie: 1. Tussen viering en koor
2. In koorapsis
Materiaal: Eikenhout
Afwerking: vernis + boenwas
Vergulde elementen

Beschrijving:

De communiebank is momenteel gedemonteerd en geplaatst in de koorapsis. Hierdoor is de toegang tot het koor verbeterd en is het eenvoudiger om de muurschilderingen te bekijken. De aansluitingen met de bestaande lambrisering en de bevestigingspunten in de grond zijn nog zichtbaar.

129. Communiebank, 1943 [KIK-IRPA]

130. Communiebank, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]

131. Bevestigingspunten communiebank, 2018 [STUDIO ROMA: 2018]

Voormalige kruisweg (132)

Datum: 19e eeuws
Locatie: Zijbeuk noord
Materiaal: Gips

Beschrijving:
Gedemonteerd in 1968, tijdens de restauratiecampagne door R. Lemaire en voor de volledige bescherming van de kerk in 1981. Deze kruisweg bevindt zich niet meer in de kerk.

Huidige kruisweg (135)

Materiaal: Keramiek

Beschrijving:
Zeer kleine kruisgang elementen die geplaatst zijn na de demontage van de neogotische kruisweg in 1968 (tijdens de restauratiecampagne door R. Lemaire).

Beeld Sint-Antonius (133)

Materiaal: Gips
Afwerking: Witte verf
Oorspronkelijk polychroom

Beeld Heilige Theresia (134)

Materiaal: Gips
Afwerking: Witte verf

132. Voormalige kruisweg [STUDIO ROMA: 2018]
133. Beeld Sint-Antonius [GROOTAERS J.: 2014]
134. Beeld heilige Theresia [STUDIO ROMA: 2018]
135. 2 elementen van de kruisweg [PAJOPLAN: 2009]

III.3 Diagnosenota

Deze inventaris van het schadebeeld van de Sint-Pauluskerk te Vossem is gebaseerd op het meest recente verslag van Monumentenwacht* en het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers**, aangevuld met opmerkingen van de kerkfabriek en observaties ter plaatse door Studio Roma.

Dakafwerking

De huidige genagelde leien dakdekking dateert uit de restauratiecampagne van ca. 1970.

Op een aantal plaatsen is de toestand van het dakvlak echter zorgwekkend en zijn er vochtinfiltraties waargenomen in het onderliggende metselwerk of de dakconstructie. Een aantal dakdoorvoeren bevinden zich in een slechte staat en de aansluitingen met de leien zijn niet meer in een voldoende goede toestand. Het pathologieplan van het dak (fig. 138) duidt de matige tot slechte zones aan zoals Monumentenwacht dit in hun rapport heeft aangegeven. Daarbij zijn er verspreid over het dak een aantal leien met afgebroken hoeken of uitgeschoven leien. Voornamelijk op de noordelijke dakvlakken is lichte begroeiing door korst- en sponsmossen zichtbaar. Tijdens het opstellen van dit beheersplan zijn een aantal reparaties uitgevoerd. Er zijn leien vervangen en de waterlekken zijn gedicht.

* VAN DER AUWERA S. en SOMMERFELD R. iov Monumentenwacht, [Inspectierapport 21530/2018/B - Sint-Pauluskerk](#), 11 september 2018.

** GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem vooronderzoeken, 27 juni 2014.

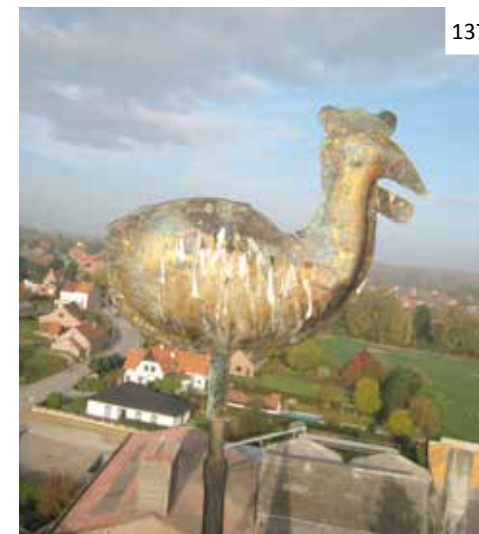
De aanwezige ladder- en klimhaken voldoen niet aan de huidige normen.

De aangebrachte coating op de zinken goten vertoont tekenen van verwerking en er is lichte putcorrosie waargenomen. De verdere levensduur van deze goten is zeer beperkt. Daarbij blijft op verscheidene plaatsen het water staan door het matige afschot en de vervuiling.

Er kan geconcludeerd worden dat het dak van de toren in slechte staat is en dringend nood heeft aan een algemene restauratie. De rest van de daken zijn in een matige staat en vertonen tekenen van het einde van hun levensduur. De ladderhaken, aansluitingen in lood en zinken goten dienen vervangen te worden. Ondanks de recente reparaties blijft het dak in een problematische toestand.

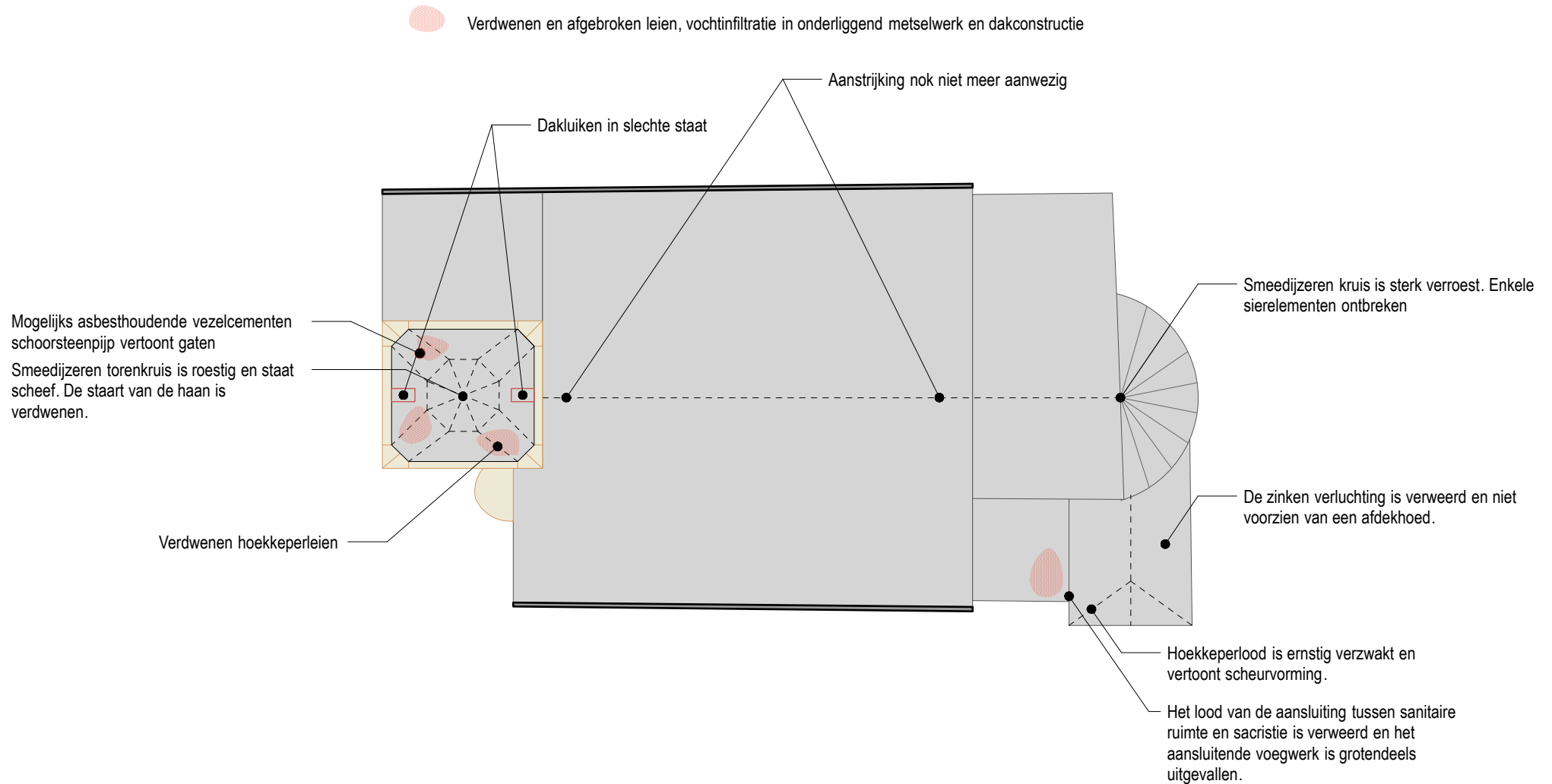
136

137

136. Zuidelijk dakvlak met gebroken pannen en losse aanstrijking nok [STUDIO ROMA: 2018]

137. Windhaan zonder staart [PAJOPLAN: 2009]

138. Pathologieplan dak [STUDIO ROMA: 2018]

Houten dakstructuur

Op fig. 138 zijn de zones aangeduid waar waterinfiltratie zichtbaar is door de gebrekkige toestand van de dakafwerking. Deze infiltratie is nefast voor de conditie van de onderliggende houten dakstructuur. In de toren zijn er hierdoor lokaal inrottingen en schimmel zichtbaar. De zolder boven de sanitaire ruimte van de zuidelijke sacristie is niet controleerbaar, maar aangezien het plafond vochtplekken heeft, zal het bovenliggende houtwerk in een vergelijkbare toestand als dit van de toren zijn.

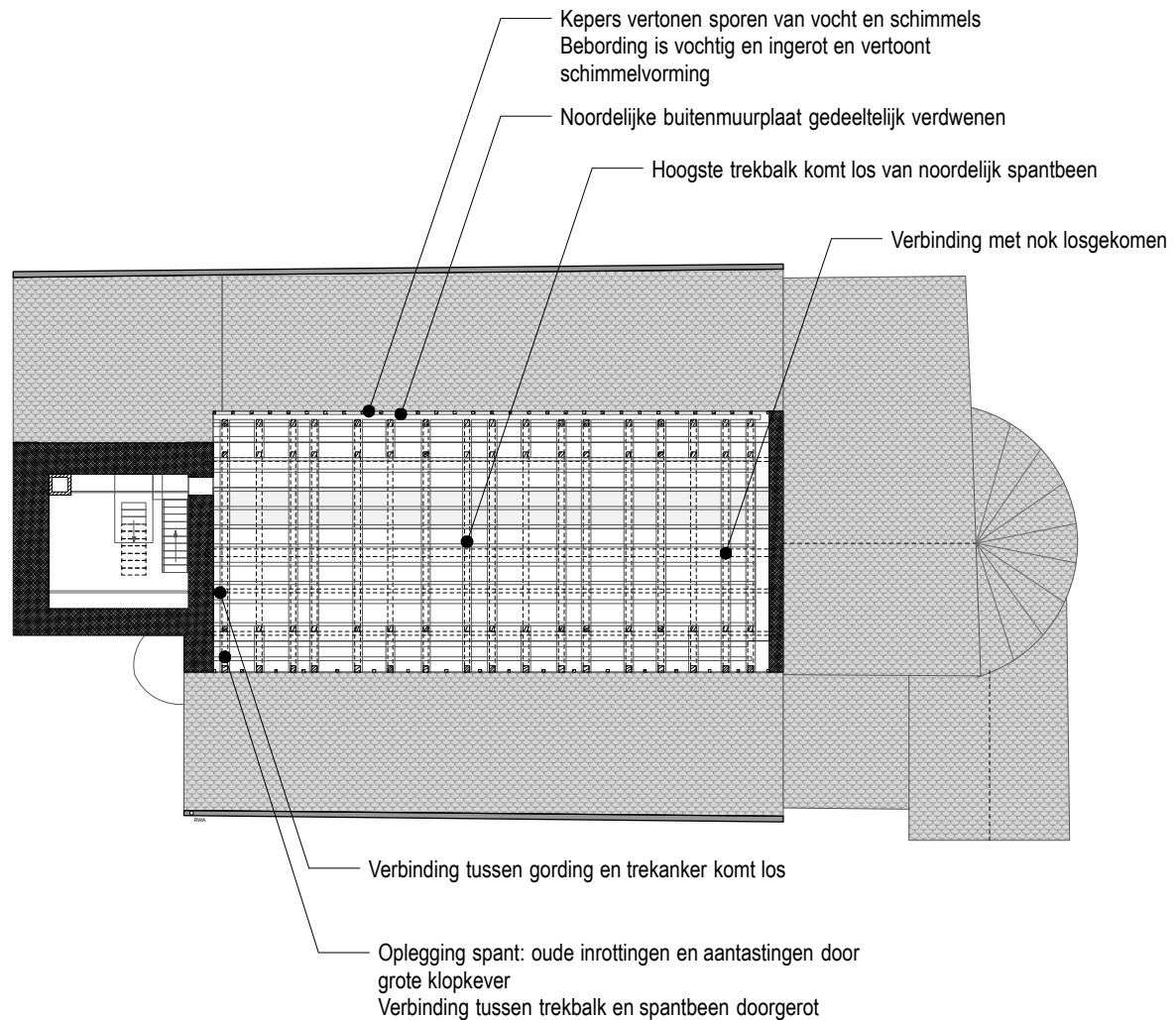
Naast de vochtaantastingen zijn op verschillende plaatsen in de dakconstructie zowel inactieve als actieve aantastingen door de kleine en grote klopkever.

In de toren bevinden zich in de verbindingen van het laagste balkenkruis actieve aantastingen door de grote klopkever.

De kapconstructie van het schip vertoont oude verrottingen en is vervuild door duivenuitwerpselen.

Op fig. 139 zijn de gebreken van de hoofdzolder die Monumentenwacht heeft vastgesteld, aangeduid.

De zolders boven het koor en de zijbeuken zijn moeilijk inspecteerbaar. De zolders boven de sacristieën en het verwarmingslokaal zijn niet inspecteerbaar.

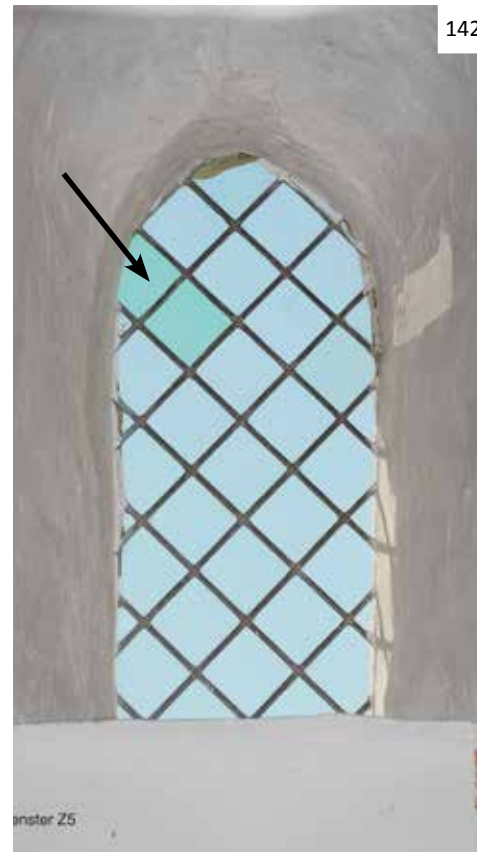
139. Pathologieplan dakstructuur hoofdzolder [STUDIO ROMA: 2018]

140. Onderzijde inkompoort met inrottingen [STUDIO ROMA: 2018]

141. Luik oostelijke gevel [PAJOPLAN: 2009]

142. Raam (Z5) met storende invulbeglazing [GROOTAERS J.: 2014]

Buitenschrijnwerk

De onderzijde van de inkomdeur* is beschadigd door weer en wind en zanderosie. De afwerking is verdwenen en de onderregel is aangetast door zwam en houtworm. De hoofdplanken zijn gekrompen waardoor er spleten zijn ontstaan.

Het houten luik in de oostelijke gevel is in slechte staat. Het luik gaat niet meer open door het plaatsen van een uilenbak. Het is niet voorzien van de nodige afwerklagen en vertoont in de laagste delen sporen van vocht, inrottingen en krimpscheuren in de beplanking. Het hang- en sluitwerk zijn roestig.

Algemeen zijn de glas-in-loodramen in een vrij goede staat. Er bevindt zich roest op de metalen onderdelen en voorzetgazen. Er zijn maar op een paar plaatsen scheuren in de glaskalibers. De invulbeglazing van vorige herstellingen heeft een storende kleurtint.

* TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014.

Stabiliteit

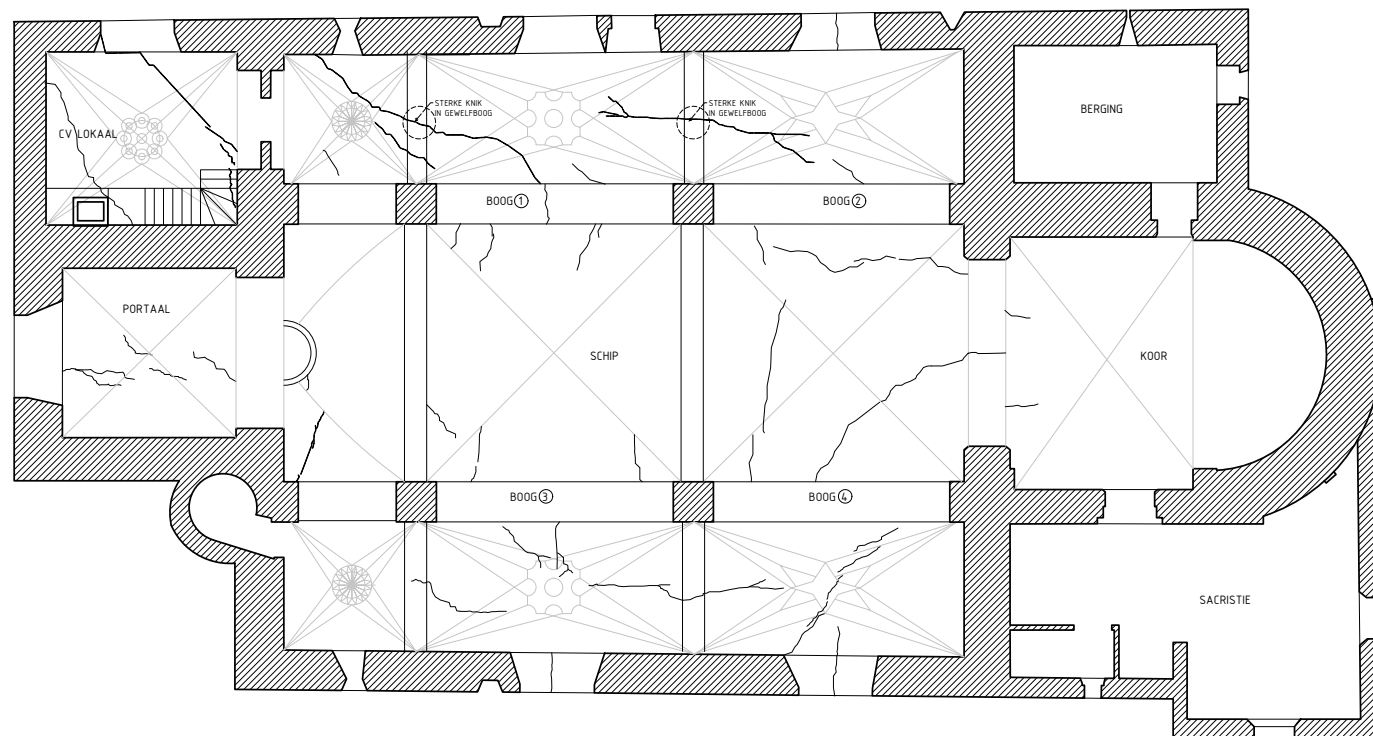
In 2014 heeft ingenieursbureau Norbert Provoost een onderzoek* uitgevoerd naar de scheuren in de gewelven en de stabiliteit van de kerk.

Op de figuren 143 en 144 zijn de scheuren aangeduid.

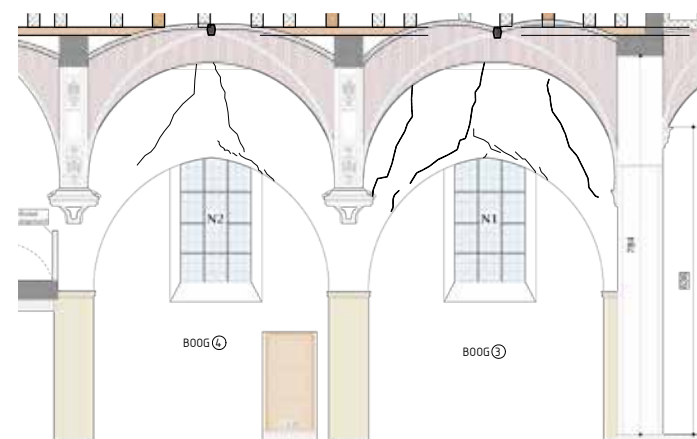
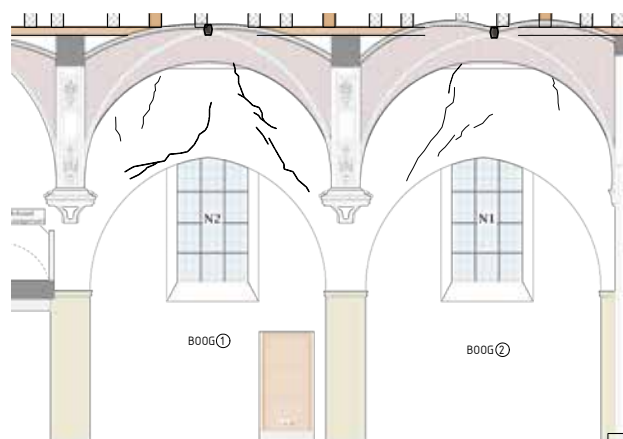
Er is onderzocht of onvoldoende sterke funderingen of het verwijderen van de originele tussenkolommen de oorzaak zijn van de grote scheuren in de gewelven.

Het onderzoek kon echter geen uitsluitsel geven over de reden. Volgens de lastenberekeningen en het georadaronderzoek van de fundering vormen deze geen problemen. Hierbij dient vermeld te worden dat georadaronderzoek niet volledig betrouwbaar is.

Monumenwacht plaatste midden december 2018 scheurmeters in de kerk om op regelmatige tijdstippen de scheuren te controleren. Zo kan vastgesteld worden of de scheuren gestabiliseerd zijn of niet.

143

144

* WILLEMS A., ROBEYST N. en JANSSENS P. i.o.v. Ingenieursbureau Norbert Provoost bvba, Stabiliteitsonderzoek Sint-Pauluskerk Vossem - Kapsant dak, 7076-nota-001A, 24 juni 2014.

143. Plan met aanduiding scheuren gewelven [INGENIEURSBUREAU NORBERT PROVOOST: 2013]

144. Snedes met aanduiding scheuren bogen [INGENIEURSBUREAU NORBERT PROVOOST: 2013]

145

146

147

145. Meelzakverwerking van de kalkzandsteen van de toren [GROOTAERS J.: 2014]

146. Alveolisatie van de Ledesteen in het portaal van de toren [DREESEN R.: 2014]

147. Baksteenmetselwerk kerktoren [STUDIO ROMA: 2018]

Buitengevels*

Het hele buitenparement is tijdens de restauratie van 1968 hervoeegd met schelpkalkmortel. De conservatietoestand hiervan is uitstekend.

De westtoren is een uitzondering op de algemene toestand van het buitenparement. De toestand van het natuursteenmetselwerk wordt gekenmerkt door verwerking van de kalkzandsteen (vooral vanaf 4m hoogte). Er zijn verschillende schadenfenomenen zichtbaar:

- desintegratie,
- blaasvorming,
- afschilfering met name meelzakverwerking,
- alveolisatie of honinggraatverwerking.

Op andere geveldelen zijn deze fenomenen ook zichtbaar maar in minder alarmerende toestand als van de westtoren.

Het baksteenmetselwerk in de hoogste delen van de toren is op verspreide plaatsen verweerd. Het aangebrachte voegwerk op basis van cement is te hard en valt lokaal uit.

De verticaal geplaatste zerken, tegen het westelijke muurwerk van de toren, vertonen sporen van verzanding en onleesbare opschriften.

* GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem vooronderzoeken, 27 juni 2014, p 31-32.

DREESEN R., Identificatie van de gebruikte natuursteen en typologie van zijn verwerking in de Sint-Pauluskerk van Vossem (Tervuren) deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 7 door Johan Grootaers, Brussel, juni 2014.

148

149

150

148. Afbladderende verf gewelf [GROOTAERS J.: 2014]

149. Schade onderzijde muur zijbeuk noord [STUDIO ROMA: 2018]

150. Scheuren in het pleisterwerk van het koor [GROOTAERS J.: 2014]

151

153

152

154

151. Schade kerkvloer [GROOTAERS J.: 2014]

152. Een aansluiting voor verlichting in het koor [STUDIO ROMA: 2018]

153. Afbladderende verf oksaalafsluiting [IPARC: 2014]

154. Breuk in de houten structuur van de oksaalafsluiting [IPARC: 2014]

Binnenafwerking muren en gewelven

Het pleisterwerk dateert voor het grootste deel uit het Ancien Régime. In het schip is ca. 1970 een deel van het historisch pleisterwerk vervangen door kalkhoudende raapmortel.

Het pleisterwerk lijkt in goede staat te zijn. Door opstijgend vocht en zoutvorming is de onderzijde van de muurbeplesering beschadigd (fig. 149). De bepleistering in het koor vertoont lichte scheurvorming (fig. 150). Op deze bepleistering zijn zeer waardevolle historische muurschilderingen aanwezig!

Tijdens de interieurrestauratie van ca. 1970 zijn de muren geschilderd met kalkhoudende verf. Alle gewelven werden geschilderd met een synthetische dispersieverf. Deze verf komt nu los van de onderliggende laag en alle gewelven zijn nu ontsierd door afbladderende verf (fig. 148).

Vloer*

Op sommige plaatsen is bij de vervanging van slechte tegels het bestaande patroon niet aangehouden. Een aantal van de vloertegels zijn gebroken.

Op de Maaskalksteen zijn dunne concentrische afschilferingen ontstaan op het oppervlak van de tegels. Dit kan veroorzaakt zijn door de schurende werking van vuile schoenzolen of het gebruik van agressieve schoonmaakmiddelen.

* DREESEN R., Identificatie van de gebruikte natuursteen en typologie van zijn verwerking in de Sint-Pauluskerk van Vossem (Tervuren) deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 7 door Johan Grootaers, Brussel, juni 2014.

Elektriciteit

De huidige staat van de elektriciteitsinstallatie is niet meer conform en bevindt zich zelfs in een gevaarlijke toestand. Op verscheidene plaatsen zijn verlengdraden met verschillende diktes aan elkaar gezet, er zijn verschillende zekeringskasten verspreid over het gebouw en de gloeilampen warmen zeer sterk op.

Door de slechte installatie, is het gebruik ervan niet volgens de huidige standaarden. Verschillende lampen werken niet en er zijn onvoldoende stopcontacten om de kerk optimaal te gebruiken en te onderhouden.

Binnenschrijnwerk

De oksaalafsluiting is onderzocht door IPARC** in 2014 in functie van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers.

De constructie is niet meer voldoende bevestigd. Ter hoogte van de reeds ter versteviging geplaatste winkelhaak is de houten constructie gebroken. Aan de zuidelijke zijde is de aansluiting met de muur losgekomen.

De faux-bois beschildering komt op sommige plaatsen los van de ondergrond.

** TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014.

Altaren

Er zijn reeds een paar vooronderzoeken van het kerkmeubilair uitgevoerd in het kader van het materiaaltechnisch onderzoek door Johan Grootaers in 2014.

De altaren zijn onderzocht door ChromArt*. De vastgestelde pathologieën, uitgevoerde stratigrafieën en een behandelingsvoorstel worden in deze documenten beschreven.

Beide zijaltaren zijn in een vergelijkbare toestand. Op foto's uit 1943 en 1976 is te zien dat de toestand van de altaren in deze periode snel achteruit is gegaan. Er zijn lacunes en barsten of openstaande naden zichtbaar.

Sindsdien zijn er echter restauratiewerken uitgevoerd. De altaren zijn verstevigd met glasvezelbanden (oranje banden op de figuren hiernaast) en herschilderd. De nieuwe schildering heeft een andere polychromie dan de originele. De details zijn niet met dezelfde kwaliteit uitgevoerd als de originele.

De altaren zijn aangetast door houtborende insecten.

* VAN CAMPENHOUT T. i.o.v. ChromArt, Vooronderzoeken altaren, deelrapport 10 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 23 juni 2014.

155. Algemeen shadebeeld bovenbouw zuidelijk zijaltaar [VAN CAMPENHOUT T.: 2014]

156. Algemeen shadebeeld onderbouw zuidelijk zijaltaar [VAN CAMPENHOUT T.: 2014]

157. Algemeen shadebeeld noordelijk zijaltaar [VAN CAMPENHOUT T.: 2014]

158. Slechte toestand beschilderde textiel preekstoel [IPARC: 2014]

159. Verrotte onderzijde biechtstoel noord [IPARC: 2014]

160. Oppervlakteschimmel biechtstoel noord [IPARC: 2014]

Kerkmeubilair

Het grootste deel van het kerkmeubilair (de preekstoel, de biechtstoelen, de communiebank en de relikwiekast) is onderzocht door IPARC*. In de volgende paragrafen wordt een korte samenvatting gegeven van de bevindingen door IPARC.

Preekstoel met lambrisering

De algemene stabiliteit van de preekstoel lijkt in orde. Er is wel een verzakking van de kuip. Het lijstwerk heeft verschillende openstaande naden. De onderzijde van de trap is afgewerkt met beschilderd textiel. Het doek is ernstig beschadigd met gaten, ontbrekende stukken, loshangende hoeken en krassen.

Het houtwerk van de preekstoel is afgewerkt met colofaanhars. Deze hars is van inferieure kwaliteit. De afwerkingslaag is op verscheidene zones verdwenen en de kleur en glans zijn onregelmatig.

Op een aantal plaatsen, voornamelijk in de plinten, is aantasting door houtworm zichtbaar. Er zijn geen recente uitvlieggaten opgemerkt. De oorzaak van de houtaantasting is waarschijnlijk een hoge vochtigheidsgraad.

Relikwiekast

De constructie van de relikwiekast is stabiel. Er zijn enkel een paar ontbrekende stukken lijst of sculptuurelementen.

De afwerkingslaag is gelijk aan deze van de preekstoel. De schade is eveneens gelijkaardig.

Er zijn weinig uitvlieggaten ontdekt. Degene die er zijn, bevinden zich in de plinten en kunnen veroorzaakt zijn door een hoge luchtvochtigheid.

* TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014.

Biechtstoelen

Beide biechtstoelen hebben een gelijkaardige problematiek. De noordelijke biechtstoel is in een minder goede conditie dan de zuidelijke. Beiden hebben last van vocht door water dat infiltreert via het raam erboven.

De schade uit zich door insectenaantasting, oppervlakteschimmel aan de binnenzijde en kubusrot.

Door de zware insectenaantasting is er verlies van materiaal waardoor de constructie verzwakt is.

De afwerking van beide biechtstoelen is ook met een colofaanhars gebeurd. Deze vertoont hetzelfde schadebeeld als de preekstoel.

Communiebank

Op een aantal losse of ontbrekende elementen na is de constructie van de communiebank in goede staat. De afwerking is net zoals bij de preekstoel uitgevoerd met colofaanhars en vertoont dezelfde gebreken.

Graindorge orgel

Michel Lemmens oordeelde reeds in 1985 dat het orgel in zeer slechte staat verkeerde**.

Het is momenteel niet kwalitatief bespeelbaar en toe aan een grondige restauratie.

** LEMMENS M., De familie Graindorge - Een studie over een eeuw Luikse orgelbouw (1771-1865), In: Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België - klasse der Schone Kunsten, 1985, jg. 47, nr. 39.

161

162

163

164

Kerkhof

Kerkhofmuur

In 2005 is het zuidelijke deel van de kerkhofmuur gerestaureerd. Deze muur is nog in goede staat. Door het ontbreken van een deksteen veroorzaakt het aflopend water wel vervuiling.

Het noordelijk deel van de kerkhofmuur bevindt zich in goede staat. Er dient enkel een verschoven deksteen correct teruggeplaatst te worden.

De trap aan deze zijde (fig. 163) is in minder goede staat: verschillende van de natuurstenen traptreden zijn gebroken door verzakkingen en het voegwerk is uitgevallen.

De smeedijzeren toegangspoort ter hoogte van de hoofdtoegang (fig. 162) is aan restauratie toe. De metalen hekken zijn sterk geroest. Waarschijnlijk waren de spijlen oorspronkelijk aan de bovenzijde afgewerkt met pijlpunten. Deze zijn nu niet meer aanwezig.

Toegangspad

Het toegangspad is licht verzakt. Het onregelmatige oppervlak zorgt voor struikelgevaar. De delen die dieper gezakt zijn aan de zijkanten van het pad zijn niet meer duidelijk zichtbaar omdat deze onder het omringende grind liggen. In de openingen tussen de stenen groeit onkruid.

Grafmonument Langrange

Het voegwerk is verzand en lokaal verdwenen. De smeedijzeren balustrade rond het monument is geroest.

Beplanting

Op het kerkhof is momenteel geen historische beplanting meer aanwezig. Heraanplanting kan waardevol zijn.

161. Zuidelijke kerkhofmuur [STUDIO ROMA: 2018]

162. Toegangspoort kerkhof [STUDIO ROMA: 2018]

163. Noordelijke toegangstrap kerkhof [STUDIO ROMA: 2018]

164. Hoofdtoegangspad [STUDIO ROMA: 2018]

165. Het kerkhof zonder beplanting [STUDIO ROMA: 2018]

166. Muurschilderingen in het koor [GROOTAERS J.: 2014]

IV. ERFGOEDWAARDEN

IV.1 Erfgoedwaarden volgens de beschermingsbesluiten

Het beschermingsbesluit van 8 februari 1946 aangaande de Sint-Pauluskerk te Vossem, waarbij de Romaanse delen beschermd werden, definieert de erfgoedwaarden als:

"[...] om reden van hun artistieke, oudheidkundige en geschiedkundige waarde: [...]"

Het beschermingsbesluit van 18 september 1981 waarbij de kerk volledig als monument en de omgeving, inclusief het kerkhof, worden beschermd, definieert de erfgoedwaarden als:

"[...] om reden van artistieke en historische waarde [...]"

Deze beschermingsbesluiten sommen de waarden op die toegekend werden aan het onroerend goed. Er zijn twee waarden van toepassing op kerk en kerkhof:

Een oudheidkundige, geschiedkundige ofwel historische waarde die omschreven wordt als:

"Een onroerend goed heeft historische waarde als het getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur, instelling of landgebruik uit het verleden als mens."

Een artistieke waarde die omschreven wordt als:

"Een onroerend goed heeft artistieke waarde als het getuigt van het kunstzinnig streven van de mens in het verleden. De artistieke waarde omvat ook vakmanschap; een bewuste handeling van de mens."

* ONROEREND ERFGOED, thesaurus - historische waarde [ID:43], id.erfgoed.net/thesauri/waardetypes/43, geconsulteerd op 12 oktober 2018

** ONROEREND ERFGOED, thesaurus - artistieke waarde [ID:40], id.erfgoed.net/thesauri/waardetypes/40, geconsulteerd op 12 oktober 2018.

IV.2 Sint-Pauluskerk

Historische waarde

De Sint-Pauluskerk is het resultaat van verschillende duidelijk afleesbare bouwfases (zie figuur 167). In de volgende paragrafen worden een aantal zaken uitgelicht die door hun ouderdom en goede bewaringstoestand bijdragen aan de historische waarde van de Sint-Pauluskerk.

Romaanse basis

De eerste bouwfase in maasromaanse stijl is nog altijd het meest bepalend voor het uitzicht van de kerk. De stijl wordt herkend aan het gebruik van lokale materialen, de gesloten toren, het ontbreken van een transept, het driebeukige schip met kleine vensters en de toegangen in de zijbeuken.

De goede bewaring van elementen uit de romaanse periode is de reden geweest voor de eerste bescherming van de kerk in 1946.

In dit eerste beschermingsbesluit worden de onderstaande delen van de kerk opgesomd als belangrijke romaanse elementen:

- de torenmuren tot onder de bovenste verdieping,
- het traptorentje,
- de onderste delen van de muren van de zijbeuken,
- de vierkante pilaren tussen het schip en de zijbeuken,
- de twee rondbogen van het gewelfvak aan de zijde van de toren,
- de twee zijmuren van het schip,
- de gezamenlijke muren van het koor,
- het aan het koor in de noordoostelijke hoek palende bijgebouw,
- de oude sacristie.

De romaanse schilderingen die later in het koor en de apsis ontdekt zijn, dragen bij tot de hoge erfgoedwaarde van de kerk.

De sporenkap die dendrochronologisch gedateerd is 1185-1190 is vrijwel intact bewaard. Er zijn enkel een aantal toevoegingen gedaan aan de structuur om de stabiliteit ervan te garanderen. De bewaringstoestand en leeftijd van deze kapconstructie maken dat deze een bouwhistorische zeldzaamheid is.

Laatmiddeleeuwse verbouwingen

De noordelijke sacristie is toegevoegd tijdens de late middeleeuwen (14e -15e eeuw). Deze is nog altijd verbonden met het koor door een eikenhouten strokendeur.

Tijdens de late middeleeuwen is het interieur van het koor vernieuwd. De romaanse schilderingen zijn vernieuwd en aangevuld in gotische stijl en in de apsis is een piscina toegevoegd.

In deze periode zijn ook werken uitgevoerd aan de westtoren: de galmgaten zijn vervangen door rondbogen en een nieuw kruisribgewelf is in het torenportaal geplaatst.

Modernisering tijdens de barok

In de late 17e en 18e eeuw is de kerk gemoderniseerd. Een groot deel van de elementen die nu het interieur vormen, dateren uit deze periode. De huidige gewelven alsook de grotere barokramen in koor en schip dateren uit deze periode. Er zijn vier kolommen verwijderd om tot de huidige onderverdeling met drie traveeën te komen. De vloer met zwart-wit sierpatroon is een barokke toevoeging.

De toegang van de kerk werd in deze periode vernieuwd. Op de gedecoreerde middennaald

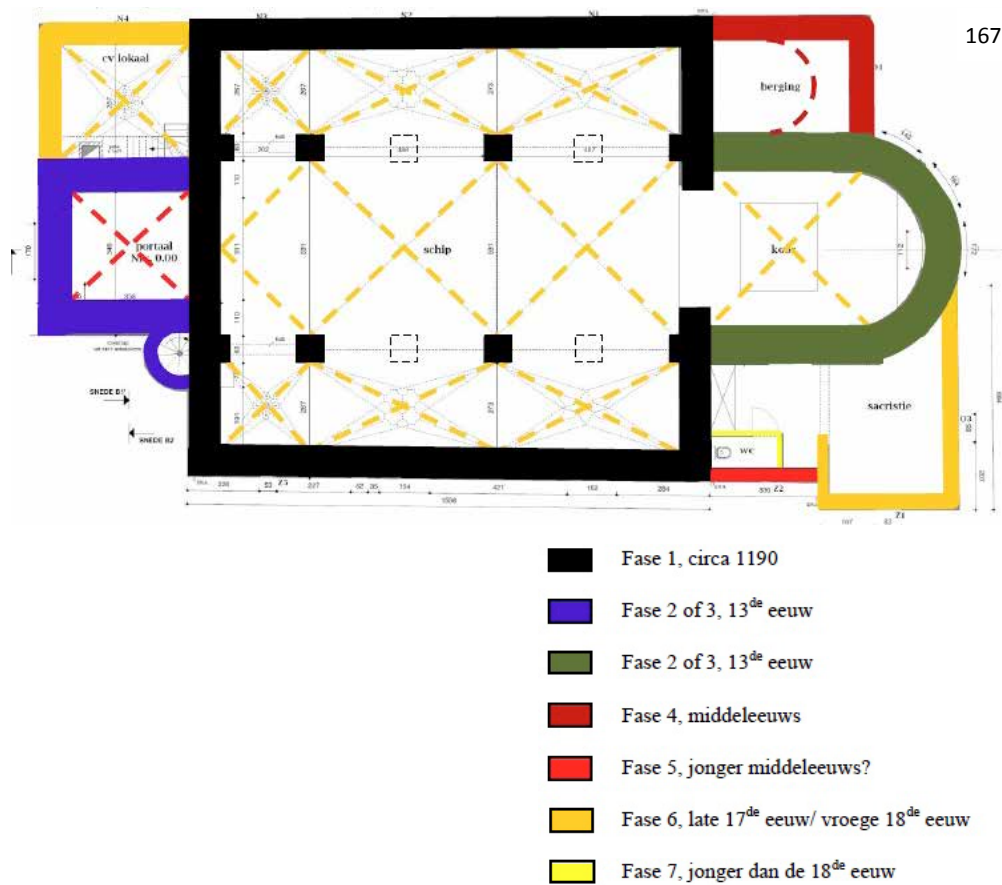
van de inkomdeur is de datum 1699 aangebracht. Het venster boven de deur stamt ook uit deze periode.

Het bakstenen deel bovenaan de toren is toegevoegd in het begin van de 18e eeuw.

De noordelijke zijkapel (doopkapel) en de zuidelijke sacristie zijn ook toegevoegd aan de kerk in deze periode. In de zuidelijke sacristie bevindt zich een oudere kern die waarschijnlijk gedateerd kan worden in de late middeleeuwen. De eerste versteviging van de kapconstructie is in deze periode gebeurd. Een aantal van de toegevoegde kepers zijn voorzien van een datum van plaatsing.

Graindorge-orgel

De historische waarde van het in de 19e eeuw geplaatste orgel wordt versterkt door de grote zeldzaamheid ervan. Dit orgel is samen met het orgel van Molenstede-Diest het enige nog bewaarde orgel Graindorge-orgel in Vlaanderen.

167. Chronostatisch vlekkenplan [VAN DER HOEVE J., 2014]

168. Romaanse kerk met toevoegingen en aanpassingen uit de late middeleeuwen en de barok [STUDIO ROMA: 2018]

169. Nieuwe keper, gedateerd 1781 op originele sporen geplaatst [GROOTAERS J.: 2014]

Artistieke waarde

Duale stijleenheid

Zowel in het interieur als het exterieur zijn er twee stijlen die overwegen op het algemeen beeld.

In het interieur zorgt dit voor een contrast tussen het donkere en ingetogen karakter van de romaanse kern en de open en lichte sfeer van de barokke elementen. Vooral de barokke gewelven en ramen hebben een grote impact op de ruimte. Het merendeel van de vaste interieurelementen dateert ook uit deze periode.

Desondanks de verschillen tussen de romaanse en de barokke stijlperiode is er door het eenvoudige materiaalgebruik een eenheid gecreëerd tussen de stijlen.

Muurschilderingen

De muurschilderingen decoreren een koor met relatief veel muuroppervlak in vergelijking met raamopeningen. Ze zijn aangevuld met hedendaagse (1997) schilderijen van de hand van Koen Broucke. De nieuwe schilderijen zijn uitgevoerd met dezelfde kleurschakeringen als de originele schilderijen.

Vaste interieurelementen en cultuurgooederen

De vaste interieurelementen (altaren, Graindorge-orgel,...) dateren voornamelijk uit de barokke periode. De elementen uit een latere periode zoals de preekstoel zijn zo ontworpen dat ze bij het andere meubilair passen. Deze stijleenheid in de interieurelementen zorgt voor een rustige aanblik van het interieur die het eenvoudige romaanse karakter van de kerk benadrukt.

De vaste interieurelementen worden aangevuld door enkele cultuurgooederen: altaarstukken, het Mariabeeld en het heilige kruis in de relikwiekast. Deze geven op artistieke wijze betekenis en functie aan de vaste interieurelementen. Het beeld van de patroonheilige van de kerk, Sint-Paulus, is een knap uit hout gesneden beeld dat al meer dan een halve eeuw oud is (fig. 124, pagina 64).

Kunst in de details

Verder zijn er nog details die toevoegen aan de artistieke waarde van de kerk. Hieronder staat een niet-limitatieve opsomming:

- het zwart-witpatroon in de vloer van het schip,
- de gedecoreerde middennaald van de inkomdeur,
- het gedecoreerde pleisterwerk op de gewelven,
- ...

170

170. Barokke elementen in een romaanse basis [GROOTAERS J.: 2014]

171

172

173

171. Muurschilderingen in koorapsis [GROOTAERS J.: 2014]
 172. Gedecoreerde middennaald inkomdeur [GROOTAERS J.: 2014]
 173. Gewelf met decoratief pleisterwerk [GROOTAERS J.: 2014]

IV.3 Kerkhof

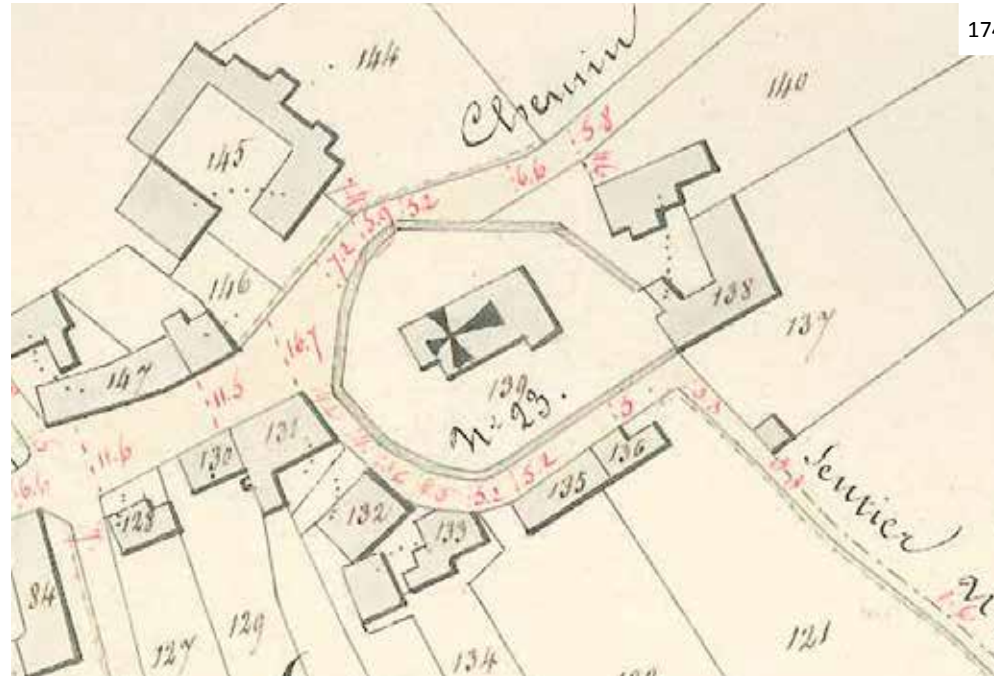
Historische waarde

De vorm van het kerkhof met ommuring is reeds te zien op de Atlas van de Buurtwegen uit 1844. De Sint-Pauluskerk staat centraal in het hof. Momenteel zijn er geen historische beplantingen meer aanwezig. Het volledige hof bestaat thans uit grasveld. Het kerkhof is nog altijd een groene zone rond de kerk.

Het grafmonument van Jan-Baptiste Langrand is van lokaal historisch belang. De uit Vossem komende bankier en verzekeraar heeft samen met zijn broer, André, naam gemaakt met een nieuw Belgisch financieel stelsel van banken en verzekeringskantoren. Later is de naam Langrand eerder berucht geworden: na het bekend raken van frauduleuze transacties en het faillissement van hun zaken, zijn veel investeerders hun geld verloren.

Artistieke waarde

Het grafmonument van Jan-Baptist Langrand is een gedecoreerd monument in petit granit. Het monument is afgeschermd met een gietijzeren hek.

174

175

174. Detail Sint-Pauluskerk uit de Atlas der Buurtwegen, 1844 [GROOTAERS J.: 2014]

175. Grafmonument [GROOTAERS J.: 2014]

176. Detail glasraam van Jean-Michel Folon in de Saint-Etienne kerk te Waha, 2004 [BADEUX G.: 2004]

V. VISIE OP HET TOEKOMSTIG BEHEER

V.1 Inleiding

Definitie van 'beheer'

Het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 definieert 'beheer' als:

'[...] Het geheel van maatregelen, werkzaamheden en handelingen die erop gericht zijn de erfgoedwaarden van een onroerend goed in stand te houden of te herstellen [...]

Ook de betekenis die het Van Dale woordenboek geeft aan het woord 'beheer' en 'beheren' zijn nuttig voor een goed begrip van dit beheersplan:

'Beheer: bestuur, bewindvoering, m.n. administratie van een zaak, gelden enz. [...]

'Beheren: als verantwoordelijke zorg dragen voor.'

Huidig beheer

De Sint-Pauluskerk is eigendom van de gemeente Tervuren en wordt gebruikt door de kerkfabriek Sint-Paulus. Zowel kerkfabriek als gemeente hebben de kerk degelijk beheerd met als resultaat dat de kerk zich in een relatief goede staat bevindt. De laatste grote bouwkundige restauratie dateert echter uit de periode 1968-1975. Zoals blijkt uit de diagnosenota is de kerk ondertussen toe aan een nieuwe grondige restauratie. Dit wordt bevestigd door het rapport van Monumentenwacht uit 2018 waarin de toestand van de kerk beschreven wordt en de uit te voeren werken worden opgesomd, waaronder een aantal dringende. Om deze werken gepland en gefaseerd uit te kunnen voeren, wordt dit beheersplan opgesteld.

Opmaak beheersplan

Ondanks een degelijk beheer van de Sint-Pauluskerk kan een beheersplan het geheel van maatregelen en handelingen die nodig zijn om op een verantwoorde wijze zorg te dragen voor het monument, een meerwaarde betekenen. Zo zal een duidelijke oplijsting van de uit te voeren werkzaamheden onder meer de efficiëntie en de duurzaamheid ervan verhogen. Dit zal zowel het monument als de gebruiker ten goede komen.

Het beheersplan geeft een volledig beeld van de toestand van het kerkgebouw en de toekomstige maatregelen zodat het huidige beheer verder uitgebouwd kan worden.

V.3 Gebruik van de kerk

Kerkenplan

In de gemeente Tervuren bevinden zich vier Rooms-katholieke kerken en één Rooms-katholieke kapel. Deze kerken zijn opgenomen in het kerkenbeleidsplan dat opgesteld is door het Centraal Kerkbestuur Tervuren en goedgekeurd werd door de kerkraden in december 2017. In het kerkenplan wordt vermeld dat de kerk van Vossem aan restauratie toe is. De kerk zal zijn huidige functie en gebruik behouden. Er is geen herbestemming gepland.

Gebruik

De Sint-Pauluskerk in Vossem heeft zitplaatsen voor tweehonderd bezoekers.

De kerk wordt voornamelijk gebruikt voor katholieke erediensten. Wekelijks is er een eucharistieviering op zaterdag. Deze wordt bijgewoond door een veertigtal gelovigen. Doorheen het jaar worden een aantal extra eucharistievieringen en gebedsdiensten georganiseerd: kerkelijke feestdagen, communievieringen, ca. twaalf uitvaarten, ca. zes gezamenlijke doopvieringen en ca. twee huwelijken. Het aantal aanwezigen voor deze diensten schommelt sterk en kan oplopen tot driehonderd.

Sporadisch wordt de kerk gedeeld met andere religies. De Anglicaanse St.-Pauls church Tervuren en de All Luthuran Church Brussel gebruiken de kerk voor vieringen en uitvaarten. Er zijn ongeveer acht keer per jaar kerkdiensten van andere geloofsgemeenschappen.

Naast het religieuze gebruik, wordt de kerk ook gebruikt voor culturele activiteiten. Er worden nu gemiddeld twee concerten per jaar

georganiseerd. De orgelkring Druivenstreek is vragende partij om na herstelling van het Graindorge-orgel orgelconcerten te organiseren in de Sint-Pauluskerk. Het Sint-Pauluskoor en koor Mutton gebruiken de kerk als vaste repetitieruimte. Af en toe repeteren er gelegenheidsorganisten in de kerk.

De Sint-Pauluskerk is lid van de Stichting Open Kerken. De kerk is open voor een vrij bezoek van 1 april tot 31 oktober elke dag van 10 tot 17 uur en van 1 november tot 31 maart elke zaterdag en zondag van 10 tot 17 uur. Bij de dienst toerisme Tervuren en de heemkundige kring Tervuren kunnen er geleide bezoeken gereserveerd worden. De Sint-Pauluskerk neemt jaarlijks deel aan de Open Kerkendagen in juni.

Het toekomstig gebruik zal verder doorgaan in dezelfde lijn. De kerk zal niet herbestemd worden.

Toegankelijkheid

Deze kerk is een belangrijke plaats voor vele parochianen die de mogelijkheid niet hebben om zich ver te verplaatsen naar een andere kerk.

V.2 Visie op het toekomstig beheer

De visie op het toekomstig beheer van de Sint-Pauluskerk gaat uit van de instandhouding en het onderhoud van de kerk en het omringende kerkhof met respect voor de erfgoedwaarden zoals die in het voorgaande hoofdstuk beschreven werden.

Om een duurzame langetermijnvisie voor het beheer op te stellen, moet een symbiose gevormd worden tussen de maatregelen die nodig zijn voor het behoud van de historische en artistieke waarden enerzijds en de ingrepen die nodig zijn om de kerk optimaal te laten functioneren anderzijds.

Hieruit komen twee doelstellingen naar voren:

- Het duurzaam in stand houden en onderhouden van het bouwkundig erfgoed;
- Het doelmatig optimaliseren en herwaarderen van het bouwkundig patrimonium.

Deze twee doelstellingen kunnen niet los van elkaar gezien worden. Ze dragen beide toe aan het in ere houden en versterken van de erfgoedwaarden.

V.4 Doelstellingen

Het opwaarderen van de erfgoedwaarden is het belangrijkste doel. Vanuit deze basisdoelstelling kunnen verschillende kleinere doelstellingen opgesteld worden die samenwerken om tot de opwaardering van de erfgoedwaarden te komen.

In stand houden

Restauratie

Om te zorgen dat de erfgoedwaarden bewaard blijven of om degradatie tegen te gaan, is het belangrijk te zorgen dat de kerk in goede staat is. In eerste instantie is het nodig om de kerk te restaureren zodat reeds aanwezige problemen niet voor grotere schade zullen zorgen.

In de diagnosenota zijn de belangrijkste zaken opgelijst waarvoor werken nodig zijn. Zowel het exterieur (in hoofdzaak de toren en het dak) en het interieur zullen aangepakt moeten worden. In het volgende hoofdstuk zullen de nodige restauratiemaatregelen worden opgelijst.

Onderhoud

Na de restauratie is het belangrijk om een goed onderhoud van de kerk verder te zetten. Een planning met te voorziene onderhoudswerken zal helpen om te zorgen dat er geen zaken over het hoofd worden gezien en zal zorgen voor een betere spreiding van de kosten in de loop van de jaren.

Een periodiek nazicht van de toestand van het gebouw is belangrijk om problemen in een vroeg stadium op te merken en aan te pakken voor dit een groter probleem vormt.

Optimaliseren

Gebruik en toegankelijkheid van het gebouw

Een gebouw dat in gebruik is, zal minder snel ten prooi vallen aan verval. Problemen worden sneller opgemerkt en aangepakt. Elke bezoeker heeft tevens de kans om het gebouw te ervaren zodat de erfgoedwaarden niet enkel bewaard blijven, maar ook naar het publiek worden gecommuniceerd.

Het gebruik van de Sint-Pauluskerk zal in de nabije toekomst niet aangepast worden. Het blijft een kerk die hoofdzakelijk bedoeld is om eucharistievieringen te bieden aan lokale inwoners. Dit wordt aangevuld met het ter beschikking stellen van de kerk aan andere geloofsgroepen en voor culturele activiteiten.

Na de restauratie van het orgel kan deze gebruikt worden voor orgelconcerten. Het orgel is perfect voor samenspel met barokinstrumenten zoals de barokviool.

De Sint-Pauluskerk is een open kerk. In de winter opent ze voor het publiek tijdens het weekend en in de zomer elke dag. De muurschilderingen in het koor vormen een permanente tentoonstelling op zich. De toevoeging van nieuwe kunstelementen en het tentoonstellen van waardevolle voorwerpen die zich reeds in de kerk bevinden, kunnen voor een extra attractie zorgen.

De kerk wil toegankelijk zijn voor iedereen. Een deel van de bezoekers van de eucharistievieringen is niet goed te been. Deze groep van gelovigen is één van de redenen dat ook in deze kleinere kerk eucharistievieringen doorgaan en deze niet doorgaan in een grotere hoofdkerk met meerdere

parochies tezamen. Het is dus belangrijk te zorgen dat de infrastructuur van de kerk dit toelaat. Het kasseipad naar de kerk is momenteel een probleem voor mensen die minder goed te been zijn. Er zal naar een oplossing gezocht worden waarbij het historische pad in kasseien bewaard blijft, maar er toch een toegankelijker alternatief is voor de bezoekers en kerkgangers voor wie dit nodig is.

Het kerkhof

Het kerkhof wordt momenteel niet optimaal gebruikt. Het wordt doorkruist door wandelaars maar door de openheid van de ruimte, is het niet aantrekkelijk om hier langer te verblijven. Op zondag wordt het grasveld ter hoogte van de hoofdtoegang gebruikt als parkeerplaats. Gezien de grote historische waarde van het toegangspad kan dit in de toekomst niet meer toegelaten worden. Enkel rouwauto's en voertuigen die nodig zijn voor het onderhoud van de kerk en het kerkhof zullen nog toegelaten worden binnen de muren.

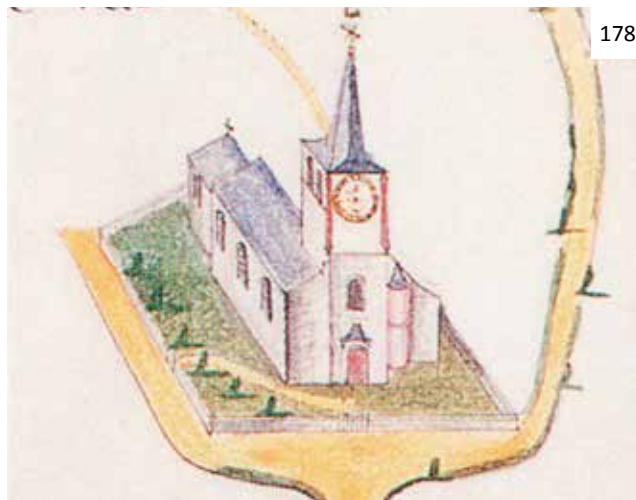
Bij de restauratie van de kerk zal mee nagedacht worden over een verbeterde groene inrichting van het kerkhof. Er zal een plan opgesteld worden voor een nieuwe kerktuin. Dit plan dient te focussen op het aantrekkelijk maken van de kerktuin zodat deze meer gebruikt zal worden en terug een functie krijgt. Zitbanken en bomen kunnen voor rustplaatsen en beschutting tegen de zon zorgen.

De nieuwe invulling kan onderbouwd worden door het feit dat het kerkhof nooit eerder zo leeg is geweest als nu. Op het detail uit het kaartboek van de Abdij Ter Kameren uit 1719 is te zien dat

er een vorm van beplanting op de site aanwezig was. Op de prentkaart uit 1936 is een grote boom te zien. Voor de sanering rond 1980 zorgden de graven ook voor invulling en betekenis op het kerkhof.

Parochiaal Centrum De Vos

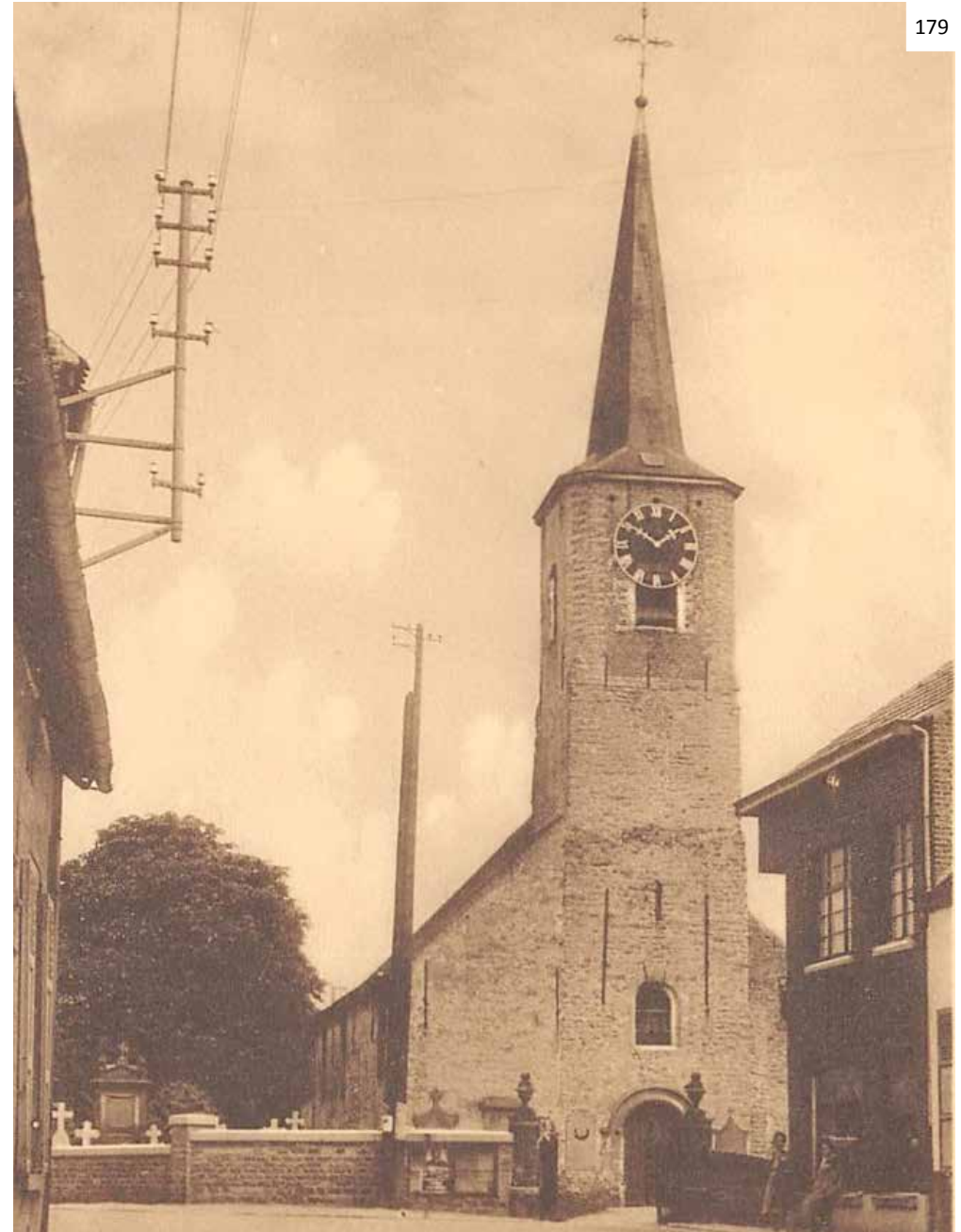
De parochiezaal bevindt zich op het plein rond de kerk. Hier worden momenteel al veel activiteiten georganiseerd. Het is een optie om in de toekomst verder te overleggen met de uitbater om activiteiten die in de kerk doorgaan te combineren met catering in de parochiezaal.

177. Toegangspad [STUDIO ROMA: 2018]

178. Detail uit het Kaartboek van de Abdij ter Kameren (1719) [LAURENT R.: 1996]

179. Postkaart uit 1936 van de Sint-Pauluskerk [DELCAMPE]

De kerk in de 21e eeuw

Bij de planning van een nieuwe restauratie kan nagedacht worden over mogelijkheden om in de kerk enkele hedendaagse elementen aan te brengen. Twee zaken die momenteel overwogen worden om uit te voeren zijn het plaatsen van een hedendaagse kruisweg en het aanbrengen van nieuw glas-in-lood in de bestaande vensters.

De vorige neogotische kruisweg is tijdens de restauratie door Lemaire verwijderd. De daarop geplaatste kruisweg is erg klein en past niet in de sfeer van de Romaanse kerk met zijn barokke aankleding. Bij het plaatsen van een nieuwe kruisweg kan een (lokale) kunstenaar aangesteld worden om een hedendaagse invulling van een kruisweg te maken voor de kerk. Een voorbeeld hiervan is de kruisweg in de kerk van Saint-Martin in Tourinnes la Grosse door Max Van Der Linden.

Het is door prof. Joost Caen* vastgesteld dat het glas in de glas-in-loodramen niet meer het originele historische glas is en dat het huidige kleurloze glas zelfs afbreuk doet aan de beleving van de kerk:

[...] Er zijn geen redenen voor het behoud van de huidige beglazing. De loodnetkomposities en de glassoorten kloppen immers niet met deze uit de respectievelijke periodes van de raamopeningen. Verder hebben de bestaande glas-in-loodramen weinig of

geen esthetische kwaliteit. Meer zelfs, door de verkeerde glaskeuze beïnvloeden ze de (licht-)kwaliteit van het fraaie interieur in negatieve zin. [...]

Prof. Caen stelt voor om thema's te gebruiken die wortelen in de originele historische thema's die typisch zijn voor middeleeuwse en barokke ramen.

Voor de middeleeuwse ramen raadt hij heldere glassoorten aan met minimaal kleurgebruik, strakke sobere belijning en contrastrijk grafisme. Het centrale koorraam kan de volgende onderwerpen hebben: kruis, calvarie, Drieëenheid, engel, Christus Pantocrator, Moeder Gods in mandorla, enz.

Voor de andere middeleeuwse ramen kunnen Christelijke symbolen, engelen of een abstracte weergave van spirituele betekenissen gebruikt worden.

Ook voor de barokramen stelt hij heldere glassoorten voor met een sobere belijning. Hier zou best een 'zacht' grafisme gebruikt worden. De onderwerpen van deze ramen kunnen een abstracte weergave van spirituele betekenissen zijn of aaneenschakeling van een spirituele cyclus.

Het westraam boven de inkomdeur kan een werlds versus sacraal onderwerp hebben of een warm onthaal voorstellen. Dit raam mag een sterkere kleur hebben en een contrastrijker grafisme dan de andere ramen.

Een voorbeeld van dergelijke nieuwe glasramen zijn deze van in de kerk van Saint-Etienne in Waha door Jean-Michel Folon.

180. Detail kruisweg Saint-Martin in Tourinnes la Grosse door Max Van Der Linden [TOURINNES.BE]

* CAEN J., Vooronderzoek van de glas-in-loodramen in de Sint-Pauluskerk te Vossem (Gemeente Tervuren), deelrapport 13 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 25 november 2013.

181

182

181. Glasraam stenenregen door Jean-Michel Folon in de Saint-Etienne kerk te Waha, 2004 [KIK-IRPA: 2010]

182. Glasraam jury door Jean-Michel Folon in de Saint-Etienne kerk te Waha, 2004 [KIK-IRPA: 2010]

183. Oostzijde Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]

VI. BEHEERSMAATREGELEN EN -WERKZAAMHEDEN

VI.1 Inleiding

Definitie van 'beheersmaatregel'

Het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 definieert een 'beheersmaatregel' als:

'[...] het werk, de dienst of de handeling die de zakelijkrechthouder of beheerder [...] laat verrichten of achterwege laat, afhankelijk van de beheersdoelstelling.'

De beheersmaatregelen en -werkzaamheden zijn dus de concrete instandhoudings-, restauratie- en onderhoudswerken die noodzakelijk zijn om de beoogde beheersdoelstellingen zoals geformuleerd in het vorige hoofdstuk te bereiken. Dit hoofdstuk omvat de opsomming van de verschillende beheersmaatregelen alsook de verantwoording voor de voorgestelde werkzaamheden.

Doel van de beheersmaatregelen

De beheersmaatregelen verwoorden enerzijds de praktische uitvoering van de werkzaamheden in termen van hoe en wanneer; dit zowel voor het afzonderlijke beschermde monument als voor de rol van de kerk en het kerkhof in het dorpsgezicht. Anderzijds beschrijven ze de waarde van de voorgestelde maatregelen en schetsen het toekomstige uitzicht van het onroerend erfgoed en dorpsgezicht.

De oplijsting van de beheersmaatregelen met aanduiding van de fasering en de frequentie waarmee ze uitgevoerd moeten worden, laat toe om tijdig de nodige budgetten te reserveren of op te bouwen. Zodoende worden de erfgoedwaarden van de site op een efficiënte en duurzame manier behouden en opgewaardeerd. Dit zal het beschermde monument en dorpsgezicht alsook de gebruikers ten goede komen.

VI.2 Overzichtslijst beheersmaatregelen

De volgende tabel geeft een opsomming van de voorziene beheersmaatregelen.

Deze lijst veronderstelt dat de werfinrichtingen die onontbeerlijk zijn voor de werkzaamheden integraal deel uitmaken van de beschreven werken. Zo is het leveren en plaatsen van stellingen, aan- en afvoer van materialen, beschermingsmaatregelen, werkkeet, etc. mee vervat.

Bij de aanvraag tot toelating en/of tot het bekomen van een premie zal het Agentschap Onroerend Erfgoed telkens opnieuw de afweging maken of de aangevraagde werken premiegerechtigd zijn conform de op dat moment van kracht zijnde wetgeving. De werken die als 'premieregerechtigd' staan aangeduid in de tabel kunnen in een premiedossier uitgesplitst worden in wel en niet-betoelaagbare werken. N.B.:

- **Nazicht:** d.i. controle op de aanwezigheid van schade. Ofwel visueel ofwel met behulp van meetapparatuur.
- **Herstel:** alle nodige werken m.b.v. identieke materialen en technieken zodat het element in zijn oorspronkelijke staat teruggebracht wordt, maar ook mogelijks bijkomende verstevigingen en andere aanpassingen die nodig worden geacht om de schade op een duurzame wijze te herstellen en/of de stabiliteit te garanderen.
- **Vervangen/vernieuwen:** dient steeds naar oorspronkelijk model te gebeuren (met identieke materialen en in dezelfde vormgeving).

BEHEERSMAATREGEL		EENMALIG*	TERUGKEREND	VRIJGESTELD VAN TOELATING
0	STUDIES EN VOORONDERZOEKEN			
0.1	VOORONDERZOEKEN			
	Stabiliteitsonderzoek funderingen	x (1)		
	Stabiliteitsonderzoek dakspanten	x (1)		
	Scan kerkhof	x (1)		
0.2	PERIODIEKE ONDERZOEKEN			
	Onderzoek toestand monument in eigen beheer		jaarlijks	x
	Onderzoek toestand monument door Monumentenwacht		zesjaarlijks	x
	Opvolgen scheurimeters		2x per jaar	x
1	BEHEERSMAATREGELEN VOOR HET BOUWKUNDIG ERFGOED			
1.1	GEVELS			
	Stabiliteitsingrepen aan het dragend metselwerk en funderingen	x (3)		
	Restauratie baksteenmetselwerk	x (3)		
	Restauratie gevelmetselwerk in kalkzandsteen	x (3)		
	Restauratie van grafstenen in blauwe hardsteen in de gevels	x (3)		
	Reinigen gevels	x (3)		
	Herstel voegwerk gevels	x (3)		
	Diverse ingrepen tegen vochtinfiltratie via de gevels	x (3)		
	Restauratie van metaalwerk in het gevelvlak (gevelankers, ...)	x (3)		
	Aanbrengen gevelafwerking (optioneel, indien opportuun)	x (3)		
	Onderhoud gevelafwerking		x	
1.2	TIMMER- EN DAKWERKEN			
	Behandelen van aangetaste houten onderdelen, indien nodig vervangen	x (1)		
	Herstellen en vervangen van houten onderdelen	x (2)		
	Vernieuwen leien dakbedekking	x (2)		
	Herstellen of vernieuwen van dakaansluitingen	x (2)		

* Prioriteit: (1) dringend; (2) korte termijn; (3) lange termijn

BEHEERSMAATREGEL		EENMALIG*	TERUGKEREND	VRIJGESTELD VAN TOELATING
	Herstellen of vernieuwen van goten en gootbekledingen en regenwaterafvoer	x (2)		
	Bereikbaarheid en toegankelijkheid van de daken verbeteren (incl. ladder- en klimhaken)	x (2)		
	Restauratie torenkruis en windhaan	x (2)		
	Leveren, plaatsen en herstellen van loopbruggen en andere ingrepen i.f.v. onderhoud zolders en daken	x (1)		
	Preventieve en curatieve ingrepen tegen ongedierte (duiven, houtborende insecten,...)	x (1)		
	Herstellen of vernieuwen van de galmborden (incl. voorzien duivenwering)	x (2)		
	Stimulerende maatregelen voor kerkuilen en/of andere roofvogels	x (2)		
	Reinigen van bovenzijde van gewelven (incl. stukbaarden, rinkellatjes, kepers,...)	x (2)		
	Nazicht en lokaal herstel daken en aansluitingen	x (1)		
	Onderhoud daken		jaarlijks/ na grote storm	
	Onderhoud regenwaterafvoer		jaarlijks/ na grote storm	
	Monitoren en behandelen van aantasting door houtborende insecten en schimmel		jaarlijks	
1.3	KERKHOF			
	Restauratie van kerkhofmuren (incl. bakstenen, natuursteen, trappen en funderingen)	x (3)		
	Restauratie grafmonument in Petit-granit	x (3)		
	Restauratie toegangspad	x (3)		
	Verbeteren toegankelijkheid toegangspad voor mindervaliden	x (1)		
	Restauratie inkompoort	x (3)		
	Terugplaatsen vazen inkompoort	x (3)		
	Herwaarderingswerken: aanplantingen volgens op te maken plan	x (3)		
	Onderhoud kerkhof		x	
1.4	SCHRIJNWERK			
	Restauratie/ herstel buitenschrijnwerk	x (3)		
	Vernieuwen glas-in-lood	x (3)		
	Restauratie/ herstel binnenschrijnwerk	x (3)		
	Plaatsen voorzetbeglazing	x (3)		
	Onderhoud schrijnwerk		x	
	Onderhoud metalen onderdelen (muurankers, diefijzers, roosters, ...) van het gebouw		vijfjaarlijks	

* Prioriteit: (1) dringend; (2) korte termijn; (3) lange termijn

BEHEERSMAATREGEL		EENMALIG*	TERUGKEREND	VRIJGESTELD VAN TOELATING
1.5	TECHNISCHE INSTALLATIES			
	Vernieuwen van de elektrische installatie (incl. verlichting)	x (2)		
	Vernieuwen van de verwarmingsinstallatie	x (3)		
	Vernieuwen van de sanitaire installatie	x (3)		
	Gescheiden afvoer (regen en vuil water) plaatsen	x (2)		
	Herstellingen en onderhoud technieken		x	
1.6	RESTAURATIE VAN HET INTERIEUR			
	Restauratie natuurstenen vloeren	x (3)		
	Lokaal herstel pleisterwerk na vernieuwing elektrische installatie	x (2)		
	Integrale restauratie van pleisterwerk (wanden en plafonds)	x (3)		
	Restauratie van natuurstenen elementen	x (3)		
	Restauratie van stucwerk elementen	x (3)		
	Schilderwerken aan het interieur	x (3)		
	Curatieve behandeling van houten elementen van het interieur tegen houtborende insecten en schimmels	x (3)		
	Algemeen onderhoud interieur		x	
	Nazicht interieurelementen		jaarlijks	x
1.7	RESTAURATIE VASTE INTERIEURELEMENTEN			
	Nazicht en noodconsolidaties van muurschilderingen en polychrome afwerklagen	x (1)		
	Restauratie en conservatie van muurschilderingen en polychrome afwerklagen	x (3)		
	Restauratie van altaren	x (3)		
	Integrale restauratie van het orgel naar de toestand zoals gecreëerd door Arnold Graindorge in 1817	x (3)		
	Bijzondere werken aan klokken- en uurwerkinstallatie	x (3)		
	Restauratie overige interieurelementen: onroerend door aard	x (3)		
	Algemeen onderhoud vaste interieurelementen		x	
	Regulier onderhoud van het orgel na restauratie		x	
	Regulier onderhoud van de klokken- en uurwerkinstallatie		tien- à twintigjaarlijks	
	Regelmatige controle muurschilderingen		jaarlijks	

* Prioriteit: (1) dringend; (2) korte termijn; (3) lange termijn

BEHEERSMAATREGEL		EENMALIG*	TERUGKEREND	VRIJGESTELD VAN TOELATING
2	BEHEERSMAATREGELEN KUNSTPATRIMONIUM EN CULTUURGOEDEREN			
2.1	RESTAURATIE VAN ERKENDE CULTUURGOEDEREN			
	Conservatie en restauratie cultuurgoederen	x (3)		
	Reinigen cultuurgoederen		x	
	Algemeen onderhoud cultuurgoederen		x	

* Prioriteit: (1) dringend; (2) korte termijn; (3) lange termijn

184. Noord-oostzijde Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]

VII. OPVOLGING, EVALUATIE EN BESLUIT

VII.1 Opvolging en evaluatie

Dit laatste hoofdstuk omvat het voorstel voor de manier en het tijdstip waarop de beoogde beheersdoelstellingen opgevolgd en geëvalueerd zullen worden. De opvolging en evaluatie van de uitvoering van dit beheersplan zal gebeuren door de gemeente Tervuren. De gemeente is aangesloten bij Monumentenwacht die zorgt voor een zesjaarlijks nazicht van de kerk. De eigen technische dienst van de gemeente zorgt voor een jaarlijks nazicht.

Er wordt een voortgangsrapport opgemaakt telkens er werken uitgevoerd worden. Tijdens uitgebreide restauratiecampagnes zal de erfgoedconsulent(e) op de werfvergadering uitgenodigd worden. Alle werfverslagen die de voortgang van de werken bespreken, worden overgemaakt aan de erfgoedconsult(e) ongeacht de aanwezigheid. Na de voltooiing van de restauratie wordt een rapport opgesteld met alle uitvoeringdetails.

In geval van kleinere werkzaamheden wordt het voortgangsrapport ten laatste 6 maanden na beëindiging van de werkzaamheden ingediend bij het Agentschap Onroerend Erfgoed.

Voortgangsrapporten vermelden steeds de aard van de werkzaamheden (met verwijzing naar het beheersplan), plaats waar en tijdstip wanneer ze uitgevoerd werden en het resultaat. De rapporten worden ook van foto's voorzien, zodat de evolutie van het onroerend erfgoed of erfgoedlandschap in beeld gebracht wordt.

Er wordt ten slotte voorzien om minstens elke vijf jaar een evaluatie te houden van het beheersplan en hierbij de stand van zaken te bespreken.

Bij deze evaluatie zal de gemeente Tervuren de erfgoedconsulent(e), de auteur van dit beheersplan, de betrokken architecten/ontwerpteams, en andere belanghebbenden uitnodigen. Bij deze bespreking wordt een verslag opgesteld dat aan alle betrokken wordt bezorgd.

In dit verslag wordt de toestand van het beschermde monument op dat ogenblik vermeld. Eventuele nieuwe problemen krijgen specifieke aandacht. Deze problemen worden geduid, de gekende of vermoedelijke oorzaken worden aangegeven en mogelijke oplossingen worden besproken. Aan het eind van het verslag worden duidelijke actiepunten en een planning voor de volgende vijf jaar meegegeven.

Indien het wenselijk wordt geacht om het beheersplan bij te sturen, wordt dit mee opgenomen in het verslag om in verder overleg met de betrokken partijen uit te werken.

VII.2 Besluit

Dit beheersplan beschrijft de beheersambities voor de Sint-Pauluskerk te Vossem voor de komende vierentwintig jaar. Vertrekkende van de (bouw)geschiedenis van de site en de erfgoedwaarden van het gebouw werd een visie vooropgesteld waarbinnen toekomstige werkzaamheden gekaderd kunnen worden. Deze visie omvat het duurzaam instandhouden en het doelmatig herwaarderen van de kerk. Er werd gezocht naar een symbiose tussen de maatregelen die nodig zijn voor het behoud van de bouwkundige waarden enerzijds en de ingrepen die nodig zijn om het gebouw optimaal te laten functioneren als kerk anderzijds.

Concreet biedt dit beheersplan een overzicht van de geplande en noodzakelijke werken om het erfgoed in stand te houden en de erfgoedwaarden van het domein te versterken. Zo zal het monument beter tot zijn recht komen en kunnen de gebruikers en bezoekers de erfgoedwaarden optimaal ervaren.

De oplijsting van de te nemen maatregelen, met aanduiding van de fasering en de frequentie waarmee ze uitgevoerd moeten worden, laat toe om de nodige instandhoudings-, restauratie- en onderhoudswerken efficiënt in te plannen en de financiële middelen doelmatig aan te wenden.

Dit beheersplan zorgt ervoor dat een verantwoord beheer op lange termijn gegarandeerd wordt en dat de Sint-Pauluskerk zo ook door toekomstige generaties in al zijn erfgoedwaarden bewonderd kan worden.

VIII. BIJLAGEN

VIII.1 Overzicht toegevoegde bijlagen

BIJLAGEN	NIET VAN TOEPASSING	IN ONDERHAVIG DOCUMENT	BIJGEVOEGD ALS BIJLAGE
Perimeter van gebied waarvoor beheersplan wordt opgemaakt (N-pijl)		x (pagina 8)	
Lijst van geplande werkzaamheden		x (pagina 98)	
Lijst van handelingen waarvan de uitvoering vrijgesteld zal zijn van toelating	x		
Lijst van ZEN-erfgoed met aanduiding op kaart	x		
Lijst van open erfgoed met aanduiding op kaart	x		
Lijst van ontsluitingswerken voor open erfgoed	x		
Lijst van werken aan bomen en struiken waarvoor toelating nodig is	x		
Lijst van cultuurgoederen		x (pagina 64)	
Lijst van geplande werken aan een orgel dat dateert van na WOI	x		
Bronvermelding		x (pagina 111)	
Rapport Monumentenwacht 2018			Bijlage 1

VIII.2 Bronvermelding

Bibliografie

CAEN J., Vooronderzoek van de glas-in-loodramen in de Sint-Pauluskerk te Vossem (Gemeente Tervuren), deelrapport 13 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 25 november 2013.

DREESEN R., Identificatie van de gebruikte natuursteen en typologie van zijn verwerking in de Sint-Pauluskerk van Vossem (Tervuren) deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 7 door Johan Grootaers, Brussel, juni 2014.

EVERAERT L., In: brochure De Sint-Pauluskerk van Vossem, Heemkundige Kring Tervuren, 1991.

FELIX J.P. en MANNAERTS K., L'Orgue Arnold Graindorge de l'église St.-Paul à Vossem (1817), In: L'Organiste, XXXI, 1999, nr. 2, p. 71-76.

GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem vooronderzoeken, 27 juni 2014.

JANSENS J. i.o.v. KIK, Fotorepetorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, Provincie Brabant Kantons Leuven I en II, Brussel, 1980.

K.C.M.L., Verslag St.-Pauluskerk (monument) met dorpskern en Voervallei (dorpsgezicht)., 6 augustus 1981.

KENNES H., Vossem, 2015. inventaris.onroerenderfgoed.be, geconsulteerd op 27 augustus 2018.

LAURENT R., L'abbaye de la Cambre 1716-1720 De abdij Ter Kamen, Brussel, 1996.

LEMMENS M., De familie Graindorge - Een studie over een eeuw Luikse orgelbouw (1771-1865), In: Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België - klasse der Schone Kunsten, 1985, jg. 47, ,nr. 39, p. 129-131.

MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS, Beschermingsbesluit Parochiekerk Sint-Paulus: Romaanse elementen en sacristie, Brussel, 8 februari 1946.

MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING EN NEDERLANDSE CULTUUR, Beschermingsbesluit Parochiekerk Sint-Paulus en dorpskom van Vossem met de Voervallei, 18 september 1981.

ONROERENDERFgoed, thesaurus - artiestieke waarde [ID:40], id.erfgoed.net/thesauri/waardetypes/40, geconsulteerd op 12 oktober 2018.

ONROERENDERFgoed, thesaurus - historische waarde [ID:43], id.erfgoed.net/thesauri/waardetypes/43, geconsulteerd op 12 oktober 2018

VAN DER AUWERA S. en SOMMERFELD R. iov Monumentenwacht, Inspectierapport 21530/2018/B - Sint-Pauluskerk, 11 september 2018.

SCHUDEL W. i.o.v. KIK, restauratieverslag Sint Pauluskerk muurschilderingen, Brussel, 5 september 1997.

TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014.

VAN CAMPENHOUT T., Vooronderzoeken altaren, deelrapport 10 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 23 juni 2014.

VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen,

WILLEMS A., ROBEYST N. en JANSSENS P. i.o.v. Ingenieursbureau Norbert Provoost bvba, Stabiliteitsonderzoek Sint-Pauluskerk Vossem - Kapsant dak, 7076-nota-001A, 24 juni 2014.

WILLEMSA. en ROBEYSTN. iov Ingenieursbureau Norbert Provoost bvba, Uitbreiding stabiliteitsonderzoek Sint-Pauluskerk Vossem - Kapsant dak, 7076-nota-002A, 24 november 2014.

Iconografie

1. Luchtfoto Sint-Pauluskerk Vossem [Bing maps, geconsulteerd 5/02/'18]
bing.com/maps, geconsulteerd op 5 februari 2018.
2. Kadasterplan [Kadaster online, geconsulteerd 5/02/'18]
ccff02.minfin.fgov.be/cadgisweb, geconsulteerd op 5 februari 2018.
3. Gewestplan [geopunt.be, geconsulteerd 5/02/'18]
geopunt.be, geconsulteerd op 5 februari 2018.
4. Westzijde Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 1.
5. Zicht op de noordoostelijke zijde Sint-Pauluskerk en ommuurd kerkhof [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 1.
6. Zicht op de zuidoostelijke zijde Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 2.
7. Grafmonument Jan-Baptiste Langrand [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 99.
8. Noordelijke zijbeuk Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 124.
9. Zicht op koor Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 101.
10. Zuidelijke zijbeuk Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 128.
11. Zicht op oksaal Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 144.
12. Detail historische muurschilderingen in het koor van de Sint-Pauluskerk [Grootaers J., 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 110.
13. Plan met schematisch overzicht Voervallei [Studio Roma, 2018]
STUDIO ROMA, bewerking plan Google Earth, geconsulteerd op 23 augustus 2018.
14. Sint-Lambertuskerk te Leefdaal [Bakker J., 2012]
BAKKER J., Parochiekerk Sint-Lambertus Leefdaal, 2012.
wikipedia.be, geconsulteerd op 24 augustus 2018.
15. Sint-Veronakapel te Leefdaal [Janssens P., 2011]
JANSSENS P., Leefdaal Kapellestraat Sint-Veronakapel, 2011
commons.wikimedia.org, geconsulteerd op 24 augustus 2018.
16. Sint-Pieterskerk te Bertem [Studio Roma, 2018]
STUDIO ROMA, 3 maart 2018.
17. Plan dorpscentrum Vossem [Google earth, geconsulteerd 18/04/'15]
GOOGLE EARTH, 18 april 2015.
18. Hof der 12 Apostelen [Inventaris Onroerend Erfgoed , geconsulteerd 4/09/'18]
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED, Hof der 12 Apostelen [ID: 300630], inventaris.
onroerenderfgoed.be, geconsulteerd op 4 september 2018.
19. Afspanning 'In de Posthoorn' [Inventaris Onroerend Erfgoed , geconsulteerd 4/09/'18]
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED, Afspanning In de Posthoorn [ID: 43065], inventaris.
onroerenderfgoed.be, geconsulteerd op 4 september 2018.
20. Herberg In het Canon [Inventaris Onroerend Erfgoed , geconsulteerd 4/09/'18]
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED, Herberg in het Canon [ID: 42805], inventaris.
onroerenderfgoed.be, geconsulteerd op 4 september 2018.
21. Plan beschermingszone dorpsgezicht, 18 september 1981 [Beschermingsbesluit, 1981]
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING EN NEDERLANDSE CULTUUR, plan beschermingsbesluit
Parochiekerk Sint-Paulus en dorpskom van Vossem met de Voervallei, 18 september 1981.
22. Zicht vanuit de Dorpsstraat, 1891 [KIK-IRPA]
archief: KIK-IRPA cliché A004812, 1891.
23. Grondplan van het oudste deel van de kerk [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.2.
24. Noordgevel met aanduiding opbouw fase 1 [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.6.
25. Zuidgevel met aanduiding opbouw fase 1 [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.6.
26. Vermoedelijke indeling oorspronkelijke toren [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.18.
27. Grondplan fase 2 en 3 [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.15.
28. Aanduiding vorm oorspronkelijke toren [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.16.
29. Contour oorspronkelijke overgang tussen schip en 13e-eeuws koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.22.
30. Aanduiding originele gewelven koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.23.
31. Reconstructietekening van de kerk na de voltooiing van toren en koor in de 13e eeuw [LEMAIRE: 1952]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.27.

32. Overzicht kerk met aanbouw met lessenaarsdak, de 'oude sacristie' [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.28.
33. Zicht strokendeur vanuit sacristie [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.29.
34. Zicht strokendeur vanuit koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.29.
35. Piscina sacristie [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.30.
36. Piscina koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.30.
37. Vernieuwde top met rondboogvormige galmgaten uit de late middeleeuwen [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.32.
38. Verhoogde triomfboog [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.34.
39. Schematische weergave 13e-eeuwse stenen gewelf in koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.36.
40. Schematische weergave laat-17e-eeuwse houten gewelf met stucwerk [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.36.
41. Barokvenster zuidgevel [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.37.
42. Rondboogvormige deuropening [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.38.
43. Detail gedecoreerde middennaald [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.38.
44. Overzicht kerkship in zijn 18e-eeuwse vorm [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.40.
45. Hoge scheibog tussen midden- en zijbeuk [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.41.
46. Verhoging van de toren [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.44.
47. Noordelijke zijkapel [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.47.
48. Detail uit het Kaartboek van de Abdij ter Kameren (1719) [LAURENT R.: 1996]
LAURENT R., L'abbaye de la Cambre 1716-1720 De abdij Ter Kameren, Brussel, 1996, p.35.
49. Zuidelijke sacristie [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.50.
50. Langsdoorsnede kapconstructie [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.53.
51. Datering 1781 in gording [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.56.
52. Datering 1781 in gording [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.56.
53. Detailzicht koorgewelf in 1944 [KIK-IRPA]
C.G.L.W., beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A58145, 1944.
54. Zicht vanuit de Dorpsstraat, detail, 1891 [KIK-IRPA]
archief: KIK-IRPA cliché A004812, 1891.
55. Detail Sint-Pauluskerk uit de Atlas der Buurtwegen, 1844 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 1 Iconografie, 27 juni 2014, ICON 2.
56. Postkaart uit 1936 van de Sint-Pauluskerk [DELCAMPE]
delcampe.be, geconsulteerd op 22 augustus 2018.
57. Historische muurschilderingen met daarboven nieuwe schilderijen door Koen Broecke [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 103.
58. Schematische faseringstekening [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.60.
59. Foto schilderij kruisweg [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 356.
60. Inplantingsplan met kerkhofmuur [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, plannen bestaande toestand, 2018.
61. Zuidzijde kerkhofmuur [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
62. Noordzijde kerkhofmuur [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
63. Oude postkaart met nog aanwezige vaasbekroningen zichtbaar [DELCAMPE]
delcampe.be, geconsulteerd op 22 augustus 2018.
64. Kerkhof met grafmonument [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
65. Toegangspad [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
66. Grondplan [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, grondplan
67. Westgevel toren [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 3.
68. Traptoren [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 7.

69. Zicht op de noord- en oostgevel [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 1.
70. Zicht op de zuidelijke gevel [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 4.
71. Westgevel [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, westgevel
72. Zuidgevel [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, zuidgevel
73. Oostgevel [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, oostgevel
74. Noordgevel [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, noordgevel
75. Zicht koor Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
76. Zicht oksaal Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
77. Vloerpatroon schip [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 136.
78. Muurschilderingen koorapsis [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 103.
79. Detail muurschildering door Koen Broecke [ARCHIEF GEMEENTE Tervuren]
In: archief gemeente Tervuren, map 861.31 Sint-Pauluskerk te Vossem - Restauratie muurschilderingen - 1994-1998, KM 7335.
80. Piscina koor [VAN DER HOEVE J.: 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.30.
81. Snede A-A' [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, Snede A-A'
82. Snede B2-B2' [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, Snede B2-B2'
83. Snede B1-B1' [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, Snede B1-B1'
84. Snede C-C' [PAJOPLAN]
PAJOPLAN, Snede C-C'
85. Raam zuidelijke zijbeuk (Z3) [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, Finaal vensters, 27 juni 2014, nr. Z3.
86. Raam noordelijke zijbeuk (N3) [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, Finaal vensters, 27 juni 2014, nr. N3.
87. Traliewerk westvenster (W) [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, Finaal vensters, 27 juni 2014, nr. W.
88. Raam sacristie (O3) [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, Finaal vensters, 27 juni 2014, nr. O3.
89. Inkomdeur [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 60.
90. Detail inkomdeur met datum 1699 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 61.
91. Strokendeur, zicht vanuit koor [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 106.
92. Strokendeur, zicht vanuit noordelijke sacristie [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 179.
93. Gronplan met aanduiding interieurelementen [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, plannen bestaande toestand, 2018.
94. Heilig Kruisaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A035831, 1943.
95. Heilig Kruisaltaar, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 150.
96. O.L. Vrouwaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A035830, 1943.
97. O.L. Vrouwaltaar, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 148.
98. Preekstoel, 1976 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. KIK-IRPA, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché M249742, 1976.
99. Preekstoel, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 159.

100. Biechtstoel noord, 1976 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. KIK-IRPA, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché M249736, 1976.
101. Biechtstoel noord, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 164.
102. Biechtstoel zuid, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 166.
103. Oksaalafsluiting [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 147.
104. Muurbanken, 2014 [IPARC: 2014]
TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014, p 32.
105. Relikwiekast, 1943 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A037653, 1943.
106. Relikwiekast, 2014 [IPARC: 2014]
TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014, p 26.
107. Doopvont [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
108. Muurschilderingen noordmuur koor [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 104.
109. Muurschilderingen apsis [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 103.
110. Detail muurschildering apsis: Heilige (13e eeuws) [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 103.
111. Detail muurschildering apsis: de kruisiging [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 103.
112. Kleine klok [PAJOPLAN: 2011]
PAJO PLAN, foto's bestaande toestand, 30 september 2011.
113. Grote klok [PAJOPLAN: 2011]
PAJO PLAN, foto's bestaande toestand, 30 september 2011.
114. Mechanisch torenuurwerk [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 189.
115. Skeletwijzerplaat oostgevel toren [PAJOPLAN: 2009]
PAJO PLAN, foto's bestaande toestand, 2 november 2009.
116. Grafmonument Jan-Baptiste Langrand, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 99.
117. Grafzerk familie Maes - De Busscher [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
118. Grafzerk familie De Smeth - De Groot [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
119. Gedenksteen eerste wereldoorlog [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
120. Grafzerk [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
121. Hoofdaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A035829, 1943.
122. Beking van Paulus op weg naar Damascus, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 171.
123. Jezus ontmoet Veronica, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 356.
124. Beeld Sint-Paulus [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
125. Relikwiekast, 1943 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A037653, 1943.
126. Heilig kruis in nis relikwiekast [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 156.
127. O.L. Vrouwaltaar, 1943 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A035830, 1943.
128. O.L. Vrouwaltaar, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 148.
129. Communiebank, 1943 [KIK-IRPA]
onbekend i.o.v. Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, beeldbank KIK-IRPA Brussel, cliché A035823, 1943.

130. Communiebank, 2014 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 103.
131. Bevestigingspunten communiebank, 2018 [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
132. Voormalige kruisweg [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
133. Beeld Sint-Antonius [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 170.
134. Beeld heilige Theresia [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
135. 2 elementen van de kruisweg [PAJOPLAN: 2009]
PAJOPLAN, foto bestaande toestand, 2009.
136. Zuidelijk dakvlak met gebroken pannen en losse aanstrijking nok [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
137. Windhaan zonder staart [PAJOPLAN: 2009]
PAJO PLAN, foto's bestaande toestand, 2 november 2009.
138. Pathologieplan dak [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, plannen bestaande toestand, 2018.
139. Pathologieplan dakstructuur hoofdzolder [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, plannen bestaande toestand, 2018.
140. Onderzijde inkompoort met inrottingen [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
141. Luik oostelijke gevel [PAJOPLAN: 2009]
PAJO PLAN, foto's bestaande toestand, 2 november 2009.
142. Raam (Z5) met storende invulbeglazing [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. Z5.
143. Plan met aanduiding scheuren gewelven [INGENIEURSBUREAU NORBERT PROVOOST: 2013]
INGENIEURSBUREAU NORBERT PROVOOST, Scheuropname gewelven + bogen [7076 BE01.1], 19 november 2013.
144. Snedes met aanduiding scheuren bogen [INGENIEURSBUREAU NORBERT PROVOOST: 2013]
INGENIEURSBUREAU NORBERT PROVOOST, Scheuropname gewelven + bogen [7076 BE01.1], 19 november 2013.
145. Meelzakverwering van de kalkzandsteen van de toren [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 85.
146. Alveolisatie van de Ledesteen in het portaal van de toren [DREESSEN R.: 2014]
DREESSEN R., Identificatie van de gebruikte natuursteen en typologie van zijn verwering in de Sint-Pauluskerk van Vossem (Tervuren) deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 7 door Johan Grootaers, Brussel, juni 2014, p. 18.
147. Baksteenmetselwerk kerktoeren [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
148. Afbladderende verf gewelf [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 133.
149. Schade onderzijde muur zijbeuk noord [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
150. Scheuren in het pleisterwerk van het koor [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 109.
151. Schade kerkvloer [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 143.
152. Een aansluiting voor verlichting in het koor [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
153. Afbladderende verf oksaalafsluiting [IPARC: 2014]
TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014, p 24.
154. Breuk in de houten structuur van de oksaalafsluiting [IPARC: 2014]
TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014, p 25.
155. Algemeen schadebeeld bovenbouw zuidelijk zijaltaar [VAN CAMPENHOUT T.: 2014]
VAN CAMPENHOUT T., Vooronderzoeken altaren - zuidelijk zijaltaar: heilig kruis, deelrapport 10 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 23 juni 2014, p3.
156. Algemeen schadebeeld onderbouw zuidelijk zijaltaar [VAN CAMPENHOUT T.: 2014]
VAN CAMPENHOUT T., Vooronderzoeken altaren - zuidelijk zijaltaar: heilig kruis, deelrapport 10 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 23 juni 2014, p3.
157. Algemeen schadebeeld noordelijk zijaltaar [VAN CAMPENHOUT T.: 2014]
VAN CAMPENHOUT T., Vooronderzoeken altaren - noordelijk zijaltaar: O.L.Vrouw, deelrapport 10 van het materiaaltechnisch vooronderzoek door Johan Grootaers, 23 juni 2014, p3.
158. Slechte toestand beschilderde textiel preekstoel [IPARC: 2014]
TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014, p 5.
159. Verrotte onderzijde biechtstoel noord [IPARC: 2014]
TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014, p 12.
160. Oppervlakteschimmel biechtstoel noord [IPARC: 2014]
TAEYMANS P. i.o.v. IPARC, Kerkmeubilair, deelrapport van het materiaaltechnisch vooronderzoek 12 door Johan Grootaers, Melsbroek, 20 mei 2014, p 10.

161. Zuidelijke kerkhofmuur [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
162. Toegangspoort kerkhof [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
163. Noordelijke toegangstrap kerkhof [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
164. Hoofdtoegangspad [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
165. Het kerkhof zonder beplanting [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
166. Muurschilderingen in het koor [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 109.
167. Chronostatisch vlekkenplan [VAN DER HOEVE J., 2014]
VAN DER HOEVE J., Vossem, St. Pauluskerk Bouwhistorische waarnemingen, Utrecht, 2014, p.60.
168. Romaanse kerk met toevoegingen en aanpassingen uit de late middeleeuwen en de barok [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
169. Nieuwe keper, gedateerd 1781 op originele sporen geplaatst [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 236.
170. Barokke elementen in een romaanse basis [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 144.
171. Muurschilderingen in koorapsis [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 103.
172. Gedecoreerde middennaald inkomdeur [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 60.
173. Gewelf met decoratief pleisterwerk [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 129.
174. Detail Sint-Pauluskerk uit de Atlas der Buurtwegen, 1844 [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 1 Iconografie, 27 juni 2014, ICON 2.
175. Grafmonument [GROOTAERS J.: 2014]
GROOTAERS J., Restauratie Sint-Pauluskerk Vossem/ Vooronderzoeken/ Deelrapport 2 Fotosurvey, 27 juni 2014, nr. 99.
176. Detail glasraam van Jean-Michel Folon in de Saint-Etienne kerk te Waha, 2004 [BADEUX G.: 2004]
BADEUX G., Jean Michel Folon Les vitraux de Waha
pinterest.com, geconsulteerd op 11 oktober 2018.
177. Toegangspad [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
178. Detail uit het Kaartboek van de Abdij ter Kameren (1719) [LAURENT R.: 1996]
LAURENT R., L'abbaye de la Cambre 1716-1720 De abdij Ter Kameren, Brussel, 1996, p.35.
179. Postkaart uit 1936 van de Sint-Pauluskerk [DELCAMPE]
delcampe.be, geconsulteerd op 22 augustus 2018.
180. Detail kruisweg Saint-Martin in Tourinnes la Grosse door Max Van Der Linden [TOURINNES.BE]
tourinnes.be, Max van der Linden, geconsulteerd op 11 oktober 2018.
181. Glasraam stenenregen door Jean-Michel Folon in de Saint-Etienne kerk te Waha, 2004 [KIK-IRPA: 2010]
PIGEOLET H. i.o.v. KIK-IRPA, La grêle de pierres sur Etienne à l'effet d'une pluie de flocons de neige [cliché X037667], 2010.
182. Glasraam jury door Jean-Michel Folon in de Saint-Etienne kerk te Waha, 2004 [KIK-IRPA: 2010]
PIGEOLET H. i.o.v. KIK-IRPA, Les juges coiffés de bonnets pointus ordonnent la lapidation de saint Etienne [cliché X037686], 2010.
183. Oostzijde Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.
184. Noord-oostzijde Sint-Pauluskerk [STUDIO ROMA: 2018]
STUDIO ROMA, foto's bestaande toestand, 2018.